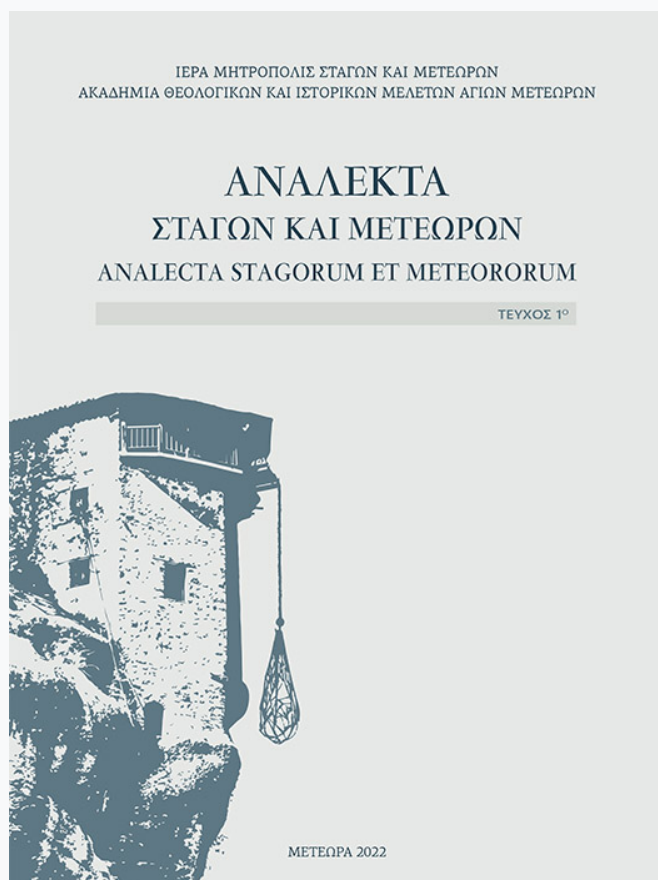

Analecta Stagorum et Meteororum

Vol 1 (2022)

Analecta Stagorum et Meteororum

THE CRITICAL STANCE TOWARDS MOSCHOPOLITAN PUBLICATIONS ABOUT SAINTS OF THESSALY AND CORYDALEUS' EPISTOLOGRAPHY AND RHETORIC DURING THE EIGHTEENTH CENTURY

Elias Tempelis

doi: [10.12681/asem.38866](https://doi.org/10.12681/asem.38866)

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ
ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ANALECTA STAGORUM ET METEORORUM

ΤΕΥΧΟΣ 1^ο

ΜΕΤΕΩΡΑ 2022

ΑΝΑΛΕΚΤΑ
ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
© ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ANALECTA STAGORUM ET METEORORUM

ΠΡΩΤΟ ΤΕΥΧΟΣ – FIRST ISSUE
ΑΓΙΑ ΜΕΤΕΩΡΑ 2022 - HOLY METEORA 2022

ISSN: 2944-9022

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται από τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή οποιoδήποτε μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ
ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ANALECTA STAGORUM ET METEORORUM

ΤΕΥΧΟΣ 1^ο

ΜΕΤΕΩΡΑ 2022

Εἰς μνήμην Χαραλάμπους Β. Στεργιούλη (†1.9.2021),

Διευθυντὴ συντάξεως τοῦ Περιοδικοῦ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ Κ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ

Πᾶσα σοφία παρὰ Κυρίου καὶ μετ' Αὐτοῦ ἐστὶν εἰς τὸν αἰῶνα (Σειράχ, Α΄, 1)

Πλήρεις χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης, ὑποδεχόμεθα καὶ προλογίζομεν τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ Περιοδικοῦ τῆς Μητροπολιτικῆς Ἀκαδημίας Θεολογικῶν καὶ Ἱστορικῶν Μελετῶν Ἁγίων Μετεώρων, τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἀνάλεκτα Σταγῶν καὶ Μετεώρων – *Analecta Stagorum et Meteororum*». Τὸ ἐν λόγῳ Περιοδικὸν σκοπεῖ εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς πνευματικῆς παρακαταθήκης τῆς ἀγιοτόκου πολιτείας τῶν Ἁγίων Μετεώρων καὶ τῆς παλαιφάτου ἐπισκοπῆς τῶν Σταγῶν, νῦν δὲ ἱερᾶς Μητροπόλεως Σταγῶν καὶ Μετεώρων. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ συλλογικὸν πόνημα ἀναδεικνύεται μετὰ πολλῶν γραπτῶν πηγῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν μαρτυριῶν, ἡ πολύχρονος ἱστορία τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, ὁ πολιτισμικὸς θησαυρὸς τῆς μετεωρικῆς Θηβαΐδος, καὶ ἡ δρᾶσις τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων τῆς Δ. Θεσσαλίας.

Διὰ τοῦτο εἴμεθα ἐκ τῶν προτέρων πεπεισμένοι ὅτι ἡ ἔκδοσις καὶ ἡ διάδοσις τοῦ Περιοδικοῦ Ἀνάλεκτα Σταγῶν καὶ Μετεώρων θὰ συντελέσῃ οὐχὶ μόνον εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς τῶν Σταγῶν ἢ τῶν μετεωρικῶν Μοναστηρίων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περαιτέρω ἀναγνώρισιν τῆς συμβολῆς τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὀρθοδόξου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἕως τὰ νεότερα χρόνια.

Ἐκφράζομεν τὴν εὐαρέσκεϊαν καὶ εὐχαριστίαν ἡμῶν πρὸς τὰ κοπιάσαντα μέλη τῆς τριμελοῦς συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Περιοδικοῦ καὶ πρὸς τὰ ἐλλόγιμα μέλη τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημονικῶν Ἐπιτροπῶν, διὰ τὴν ἀξίειπαινον αὐτῶν σπουδὴν καὶ ἐπιθυμίαν. Ὡσαύτως, θερμὰς εὐχαριστίας καὶ εὐγνώμονας προσρήσεις ἐκφράζομεν πρὸς τοὺς συγγραφεῖς τῶν μελετῶν τοῦ πρώτου τεύχους, οἵτινες διὰ τῆς ἐνδελεχοῦς ἐντρυφήσεως αὐτῶν εἰς τὰς πηγὰς, ἀπέδωσαν μὲ ἀντικειμενικότητα καὶ ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν πάντα ὅσα οὗτοι πραγματεύονται.

Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ πρεσβειῶν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Μετεωριτίσσης καὶ πάντων τῶν Ὁσίων τῶν ἐν τοῖς λίθοις τῶν Μετεώρων λαμπρῶν, εἴη μετ' αὐτῶν καὶ πάντων ἡμῶν, Ἀμήν.

Ἐγγραφον ἐν τῷ ἐπισκοπείῳ τῶν Σταγῶν, τῇ 25ῃ μηνὸς Ὀκτωβρίου, ἔτους σωτηρίου 2021

ὁ Σταγῶν ὁ Μετεώρων Θεοκλήτος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ κ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ	9
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	10
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ κ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ	13
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΑΦΡΙΚΗΣ κ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β΄	15
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ κ. ΙΩΑΝΝΗ Ι΄	17
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ κ. ΘΕΟΦΙΛΟΥ Γ΄	19
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ	21
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΗΣ (1970 - †2021). ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ	23
Brendan Osswald ΣΥΜΕΩΝ ΟΥΡΕΣΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	43
Maja Nikolić THESSALY UNDER THE SERBS (1348 - c. 1373)	109
Δημήτριος Κ. Άγορίτσας ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΙ ΣΤΟΝ ΒΙΟ ΤΩΝ ΟΣΙΩΝ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ ΤΩΝ ΑΨΑΡΑΔΩΝ	147
Elif Bayraktar Tellan THE MONASTERIES OF METEORA DURING THE OTTOMAN PERIOD AND THE PRACTICE OF MONASTIC CONFINEMENT	193

Παρασκευή Χ. Παπαδημητρίου ΒΗΜΟΘΥΡΟ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΜΕΓΑΛΟΥ ΜΕΤΕΩΡΟΥ ΑΠΟΔΙΔΟΜΕΝΟ ΣΤΟΝ ΘΕΟΦΑΝΗ ΤΟΝ ΚΡΗΤΑ	225
Konstantinos M. Vapheiates THE ARTISTIC ACTIVITY OF THEOPHANES THE CRETAN IN WESTERN THESSALY AND THE EMERGENCE OF THE "CRETAN SCHOOL" OF PAINTING IN OTTOMAN GREECE	257
Nikolaos Vryzidis RECREATING A SOCIETY'S MATERIAL CULTURE: TEXTILES IN THE TRIKKE CODEX EBE 1471	301
Yuliana Boycheva (with an appendix by Daria Resh) FROM THE ORTHODOX MEGALOPOLIS OF MOSCOVY OF GREAT RUSSIA': RUSSIAN HEIRLOOMS FROM THE MONASTERY OF TATARNA, SIXTEENTH -SEVENTEENTH CENTURIES	359
Ἡλίας Τερπέλης Η ΕΠΙΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΑΣΗ ΕΝΑΝΤΙ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΠΕΡΙ ΑΓΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΥΔΑΛΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18 ^ο ΑΙΩΝΑ	409
ΛΙΣΤΑ EMAIL ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ	431

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Βαφειάδης Κωνσταντῖνος,
Βρυζίδης Νικόλαος,
Στεργιούλης Χαράλαμπος († 1.9.2021)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ

Α΄. ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ - ΑΓΙΟΛΟΓΙΑΣ

1. Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Μεσσηνίας, Καθηγητής τμήματος Θεολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
2. Γιάγκου Θεόδωρος, Καθηγητής τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Κοσμήτωρ Θεολογικής Σχολής, Α.Π.Θ.
3. **Mitrea Mihail**, Έρευνήτης Ίνστιτούτου Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Academia Româna, Βουκουρέστι.

Β΄. ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

1. Άποστολόπουλος Δημήτριος, Όμότιμος Διευθυντής Έρευνών, Τομέας Νεοελληνικών Έρευνών, Ε.Ι.Ε.
2. Άγορίτσας Δημήτριος, Δρ. Βυζαντινής Ιστορίας.
3. **Greene Molly**, Καθηγήτρια τμήματος Ιστορίας καὶ μέλος τῆς Έκτελεστικής Έπιτροπῆς τοῦ Seeger Center for Hellenic Studies, Princeton University.
4. **Osswald Brendan**, Έρευνήτης, Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Χαϊδελβέργη.
5. **Rigo Antonio**, Καθηγητής τμήματος Οὐμανιστικῶν Σπουδῶν, Università Ca' Foscari, Βενετία.
6. **Χαριζάνης Γεώργιος**, Έπίκουρος καθηγητής τμήματος Ιστορίας καὶ Έθνολογίας, Δ.Π.Θ.

Γ΄. ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ - ΚΩΔΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

1. **Γιαρένης Ήλιος**, Αναπληρωτής καθηγητής τμήματος Ιστορίας, Ίόνιο Πανεπιστήμιο.

2. **Δενδρινός Χαράλαμπος**, Έπίκουρος καθηγητής τμήματος Ίστορίας, Διευθυντής Έλληνικού Ίνστιτούτου, Royal Holloway, University of London, Η.Β.
3. **Κατσαρός Βασίλειος**, Όμότιμος καθηγητής τμήματος Μεσαιωνικής Έλληνικής Φιλολογίας, Α.Π.Θ.
4. **Παπαϊωάννου Στρατής**, Καθηγητής τμήματος Φιλολογίας, ΠΑ.Κ.
5. **Σπίγγου Φωτεινή**, Άκαδημαϊκός υπότροφος και έρευνήτρια, University of Edinburg, Η.Β.
6. **Στρατηγόπουλος Δημήτριος**, Έπίκουρος καθηγητής τμήματος Ίστορίας και Έθνολογίας, Δ.Π.Θ.

Δ΄. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

1. **Drpić Ivan**, Άναπληρωτής καθηγητής τμήματος Ίστορίας τής Τέχνης, University of Pennsylvania, Η.Π.Α.
2. **Μαντζανά Κρυσταλλία**, Προϊσταμένη Έφορείας Άρχαιοτήτων Τρικάλων.
3. **Μπαλλιάν Άννα**, Έπίτιμος έπιμελήτρια Μουσείου Μπενάκη
4. **Σδρόλια Σταυρούλα**, Προϊσταμένη Έφορείας Άρχαιοτήτων Λάρισας.
5. **Χατζούλη Γλυκερία**, Άναπληρώτρια καθηγήτρια τμήματος Θεολογίας, Α.Π.Θ.

Ε΄. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ, ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

1. **Ανδρούδης Πασχάλης**, Έπίκουρος καθηγητής τμήματος Ίστορίας και Άρχαιολογίας, Α.Π.Θ.
2. **Βογιατζής Σωτήριος**, Δρ. Ίστορίας τής Άρχιτεκτονικής.
3. **Θεοχαρίδης Πλούταρχος**, Άρχιτέκτων - Άναστηλωτής
4. **Καρατζάνη Άννα**, Έπίκουρος καθηγήτρια τμήματος Συντήρησης Άρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, ΠΑ.Δ.Α.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

ΑΑΑ	Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ΑΒΜΕ	Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος
ΑΕΘΣΕ	Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο Θεσσαλίας καὶ Στερεῆς Ἑλλάδας, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης
ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΘΣΠΘ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΜΑ	Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
ΕΕΦΣΠΑ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ἩπειρΧρον:	Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ
ΘεσσΗμ	Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο
ΘεσσΜελ	Θεσσαλικά Μελετήματα
ΘεσσΧρον	Θεσσαλικά Χρονικά. Δελτίον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἱστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἐταιρείας τῶν Θεσσαλῶν
ΘΗΕ	Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία
ΙΑΙΣΕΕ	Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
ΙΕΕ	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους
ΚαρδΧρον	Καρδιτσιώτικα Χρονικά
ΚρητΧρον	Κρητικὰ Χρονικά
ΝΕ	Νέος Ἑλληνομνήμων
Νεολόγου Ἐπιθεώρησις	Νεολόγου Ἐβδομαδιαῖα Ἐπιθεώρησις, Πολιτικὴ, Φιλολογικὴ, Ἐπιστημονικὴ.
ΠΑΑ	Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
ΠΑΕ	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
ΑnBoll	Analecta Bollandiana
ArtB	The Art Bulletin
AS	Acta Sanctorum

BalkSt	Balkan Studies
BHC	Bulletin de correspondance hellénique
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca, F. Halkin (ed.), vols. I, II, III, Bruxelles 1957
BHG	Nov. Auct. F. Halkin, Novum Auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae, [Subsidia Hagiographica 65], Bruxelles 1984.
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BNJb	Byzantinische-neugriechische Jahrbücher
ByzForsch	Byzantinische Forschungen
ByzSl	Byzantinoslavica
ByzVindo	Byzantina Vindobonensia
BSGRT	Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CahArch	Cahiers Archéologiques
CahBalk	Cahiers Balkaniques
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
ChHist	Church History
CIÉB	Congrès International d'Études Byzantines
Corsi	Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, B. G. Niebuhr et al. (eds.), Bonn 1828-1897.
DACL	Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, H. Leclercq, F. Gabrol (eds.), vols I-XV, Paris 1907-1923.
DOP	Dumbarton Oaks Papers
DOS	Dumbarton Oaks Studies
EChR	The Eastern Churches Review
ÉO	Échos d'Orient
EOE	Encyclopedia of the Ottoman Empire (2009)
EtBalk	Études balkaniques
GSND	Glasnik Skopskog naučnog društva
IIRAIK	Izvestija Russkogo Arkheologičeskogo Instituta v Konstantinopole
JEastCS	The Journal of Eastern Christian Studies

JAch	Jahrbuch für Antike und Christentum
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JÖByzG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft
JSav	Journal des Savants
JThS	The Journal of Theological Studies
JWarb	Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
LA	Liber Annus. Studium Biblicum Franciscanum
LBG	Lexikon zur byzantinischen Gräzität (E. Trapp et alii), Wien 1994 k.e.
LOC	Liturgiarum Orientalium Collectio, E. Renaudot (ed.), vols I, II Parisiis 1716.
MSU	Mitteilungen des Septuaginta-Unternehmens
OKS	Ostkirchliche Studien
OCP	Orientalia Christiana Periodica
OrChr	Oriens Christianus
OrChrAn	Orientalia Christiana Analecta
PBW	Prosopography of the Byzantine World
PG	Patrologiae cursus completus, Series graeca, J.-P. Migne (ed.), vols. 161, Paris 1857-1866.
RÉB	Revue des Études Byzantines
RÉG	Revue des Études Grecques
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes
RSBN	Rivista di studi bizantini e neoellenici
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SemKond	Seminarium Kondakovianum
StP	Studia Patristica
SüdostF	Südost-Forschungen
Synaxarium EC:	H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, e codice sirmondiano nunc berolinensi abiectis synaxariis selectis, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, Bruxellis 1902
TM	Travaux et Mémoires
Turcica	Turcica, Reuve d'études turques
VizVrem	Vizantinijskij Vremmenik
WJKg	Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte
ZLU	Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske

Zograf	Zograf, Revue d'art médiévale
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
ZRNM	Zbornik Radova Narodnog Muzeja
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta
ZSU	Zbornik Srednovekovna umetnost

Η ΕΠΙΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΑΣΗ ΕΝΑΝΤΙ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΠΕΡΙ ΑΓΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΥΔΑΛΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18^ο ΑΙΩΝΑ

Ἡλίας Τερπέλης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στή μελέτη επιχειρείται νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τρία ἔντυπα τοῦ τυπογραφείου τῆς Μοσχόπολης περὶ τῶν ἀγίων τῆς Θεσσαλίας Σεραφεῖμ καὶ Βησσαρίωνος καὶ περὶ κορυδαλικῆς ἐπιστολογραφίας καὶ ρητορικῆς ἐπικρίθηκαν καὶ ἐκδόθηκαν ἐκ νέου τὸν 18ο αἰῶνα σὲ εὐρωπαϊκὰ τυπογραφεῖα (Βενετία, Βουκουρέστι καὶ Halle), μὲ βάση τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἰδεολογία καὶ τὴ δράση τῶν ἐμπλεκόμενων συντελεστῶν κάθε μίας ἐκδοτικῆς δραστηριότητας καὶ τὶς μεταξὺ τους σχέσεις.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ἅγ. Σεραφεῖμ, Ἅγ. Βησσαρίων, Ἀναστάσιος Γόρδιος, Θεόφιλος Κορυδαλέας, Σεβαστὸς Λεοντιάδης, Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, Μοσχόπολη.

KEY WORDS: *St. Serapheim, St. Bessarion, Anastasios Gordios, Theophilos Corydaleus, Sevastos Leontiadis, Dionysios of Fournā, Moschopolis.*

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στὴ Μοσχόπολη σημειώθηκε ἡ πρώτη σοβαρὴ τυπογραφικὴ προσπάθεια στὸ πλαίσιο τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ὅσον ἀφορᾷ τὴ διάρκειά της, ἀλλὰ καὶ τὴν παραγωγή της σὲ ἔντυπα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰῶνα¹, καθὼς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1731-1769 ἐκδόθηκαν περὶ τὰ 20 βιβλία. Ἐνα ἀσυνήθιστο περιστατικό, ὅμως, παρουσιάστηκε σχετικὰ μὲ τρεῖς ἐκδόσεις τοῦ τυπογραφείου τῆς Μοσχόπολης, γιὰ τὶς ὁποῖες κυρίως ὑπεύθυνοι ἦσαν οἱ κληρικοὶ Σεβαστὸς Λεοντιάδης, καθηγητῆς καὶ σχολάρχης τῆς *Νέας Ἀκαδημείας*, καὶ Γρηγόριος Κωνσταντινίδης, ἰδιοκτήτης τοῦ τυπογραφείου καὶ ἐπιμελητῆς τῶν ἐκδόσεων. Οἱ ἐν λόγω ἐκδόσεις πραγματοποιήθηκαν στὴ Μοσχόπολη στὰ 1740 καὶ 1744² καὶ οἱ δύο ἀπὸ αὐτὲς συνί-

1 Μπώκος, *Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα*, 73-90. Peufuss, «The printing shop of Moschopolis», 199-206.

2 Γιὰ ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν ἐκδόσεων τῆς Μοσχόπολης, βλ. Peufuss, *Die Druckerei von Moschopolis*, εἰδικὰ τὸ κεφάλαιο: «Die Drucke aus Moschopolis», 95-165. Πρβλ. Χριστόπουλος, *Τὸ βιβλίο*, εἰδικὰ τὸ κεφάλαιο: «Οἱ ἐκδόσεις Μοσχόπολεως καὶ τὰ κοσμήματά τους», 178-188.

σταντο σὲ ἀκολουθίες τῶν ἁγίων τῆς Θεσσαλίας Σεραφεῖμ καὶ Βησσαρίωνος, τὶς ὁποῖες εἶχε συνθέσει ἢ διασκευάσει ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Ἀναστάσιος Γόρδιος (1654/5-1729), λόγιος ἀπὸ τὰ Ἔγγραφα μὲ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου κατάρτιση, μεταξύ ἄλλων, στὴ θεολογία καὶ στὸν νεοαριστοτελισμὸ³, γνωστὸς καὶ γιὰ τὶς ἀντικαθολικὲς ἀπόψεις του⁴. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ τρίτη ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐκδόσεις συνίστατο σὲ πραγματεῖες ἐπιστολογραφίας καὶ ρητορικῆς τοῦ ἐμβληματικοῦ νεοαριστοτελιστῆ φιλοσόφου Θεόφιλου Κορυδαλέα (1570-1646)⁵, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπίσης γνωστὸς καὶ γιὰ τὶς ἀντικαθολικὲς ἀπόψεις καὶ ἐνέργειές του⁶. Τὸ ἀσυνήθιστο γιὰ τὰ ἴδια ἔργα ἦταν ὅτι μεταξύ τῶν ἐτῶν 1745-1768 οἱ ἀμέσως ἐπόμενες ἐκδόσεις τους ἔγιναν σὲ εὐρωπαϊκὰ τυπογραφεῖα (Βενετία, Βουκουρέστι καὶ Halle) μὲ τὴ χρηματοδότηση ἢ ἐπιμέλεια κυρίως κληρικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐνὸς καθηγητῆ, μὲ καταγωγὴ κάποιων ἀπὸ αὐτοὺς εἴτε ἀπὸ Θεσσαλία, εἴτε ἀπὸ Βόρεια Ἡπειρο. Στὰ προοίμια τῶν ἐπανεκδόσεων οἱ ἐκδόσεις τῆς Μοσχόπολης εἴτε σχολιάζονταν ἐπικριτικὰ μὲ ὑπαινιγμούς, εἴτε ἀγνοοῦνταν ὡσεὶ μὴ ὑφιστάμενες, εἴτε κατακρίνονταν ἔντονα τόσο οἱ ἴδιες, ὅσο καὶ οἱ συντελεστὲς τους⁷.

Ἐδῶ ἐπιχειρεῖται νὰ δοθεῖ ἐξήγηση γιὰ κάθε μία περίπτωση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου, μὲ τὴ βοήθεια τῶν διαθέσιμων ἱστορικῶν, βιβλιογραφικῶν καὶ βιογρα-

3 Σκοπὸς τοῦ νεοαριστοτελισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελέσει μία μεταβατικὴ φάση μεταξύ Μεσαίωνα καὶ νεώτερων χρόνων, ἦταν νὰ παρουσιασθεῖ ἀντικειμενικὰ τὸ ἀριστοτελικὸ φιλοσοφικὸ σύστημα καὶ νὰ ὑποστηριχθοῦν ἡ συνέπεια καὶ ἡ συνέχεια τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης. Γιὰ νὰ ἐπιτυγχάνονταν αὐτὸ, ἔπρεπε νὰ ἀπορριφθοῦν τόσο οἱ Σχολαστικοὶ τοῦ Μεσαίωνα, ὅσο καὶ οἱ Ἄραβες σχολιαστὲς τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ νὰ μελετηθοῦν πιὸ προσεκτικὰ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες σχολιαστὲς, ποὺ θεωροῦνταν ὡς οἱ μόνοι αὐθεντικοὶ ἐρμηνευτὲς τοῦ φιλοσόφου. Ὁ Γόρδιος, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ ἐπιστολὴ του (Νοέμβριος 1676), σπούδασε νεοαριστοτελισμὸ κοντὰ σὲ καθηγητὲς, ὅπως ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης (1590/94-1682), ποὺ εἶχε διατελέσει μαθητὴς τοῦ Κορυδαλέα, καὶ ὁ Νικόδημος Μαζαράκης, μὲ ἐγχειρίδια τὰ ὁποῖα συνίσταντο σὲ ἀριστοτελικά ἔργα, ἀλλὰ καὶ σὲ σχόλια τοῦ Κορυδαλέα σὲ ἔξι ἀπὸ αὐτὰ (βλ. *Εὐγενίου Γιαννούλη Ἐπιστολές*, 480-481. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, ἐπιστ. 3.31-36, 5.27-30).

4 Εἰδικότερα, βλ. Γόρδιος, *Περὶ Μωάμεθ* (ἔκδ. Ἀργυρίου). Σημειώνεται ὅτι τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης ἐξέδιδε ἐπίσης καὶ κείμενα κατὰ τοῦ Καθολικισμοῦ, ἐπιδιώκοντας ἔτσι τὴν ἀντιμετώπιση τῆς προσπάθειας τῶν Δυτικῶν νὰ διεισδύσουν στὶς περιοχὲς τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας.

5 Γιὰ τὴν ἐργοβιογραφία τοῦ Κορυδαλέα, βλ. ἐνδεικτικὰ Τσουρκας, *Les débuts de l'enseignement philosophique*.

6 Παπαδόπουλος, «Δράση Θεοφίλου Κορυδαλέως», 33-82.

7 Οἱ ἐπανεκδόσεις τῶν βιβλίων τῆς Μοσχόπολης δὲν ἦταν δυνατὸ γιὰ εὐνόητους λόγους νὰ πραγματοποιηθοῦν ἀπὸ τοὺς ἐπικριτὲς τους στὴν ἴδια πόλη. Χαρακτηριστικὸ ἐδῶ εἶναι ἴσως καὶ τὸ ὅτι ἐπειδὴ προφανῶς στὴ Θεσσαλία εἶχαν καταστῆ γνωστὲς τόσο ἡ δυσφορία σίγουρα τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Κορώνης γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς Μοσχόπολης, ὅσο καὶ ἡ ἐπανεκδοσὴ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος τὸ 1759, ὅταν τὸ 1764 οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς Φλαμουρίου θέλησαν νὰ χρηματοδοτήσουν τὴν ἐκδοσὴ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Συμεῶν, ἐπέλεξαν τὸ νεότευκτο τυπογραφεῖο τοῦ Μάρκου στὴ Σμύρνη, καὶ μάλιστα μὲ καθυστέρηση, ὅπως δήλωναν οἱ ἴδιοι, λόγω ἔλλειψης τυπογράφου (Πρβλ. Μπῶκος, ὁ.π., 56-71). Ἡ ἀναζήτησις τυπογράφου στὴν πραγματικότητα δὲν εὐσταθεῖ ὡς λόγος, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης, ποὺ λειτουργοῦσε μέχρι τὸ 1769. Αὐτὸς ὁ λόγος θὰ εὐσταθοῦσε ἐὰν ἀφοροῦσε τὴν προσδοκία θέσπισις τυπογραφείου σὲ ἄλλη περιοχὴ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ πάλι ὡς ἕναν βαθμὸ, καθὼς τὸ 1759 ἰδρύθηκε

φικῶν δεδομένων, ἀλλὰ καὶ τῶν στοιχείων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ γενικότερη δραστηριότητα τῶν πιδὸ σημαντικῶν συντελεστῶν τῶν συνολικὰ ἔξι ἐκδόσεων καὶ ἐπανεκδόσεων, καθὼς ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ διάφορες ἀντιπαλότητες στοὺς κύκλους τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς. Ἀρχικὰ παρουσιάζονται κάποια κατατοπιστικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν ἐλάχιστο μέχρι σήμερα γνωστὸ ρόλο τοῦ Σεβαστοῦ Λεοντιάδου, σχολάρχου τῆς Μοσχόπολης, σὲ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία τὸ τυπογραφεῖο ἐντασσόταν στὸ πλαίσιο τῶν δραστηριοτήτων τῆς κοινότητας καὶ τῆς ἐκκλησίας στὴν ἀκμάζουσα πόλη. Στὴ συνέχεια γίνεται λόγος γιὰ κάθε συγκεκριμένη ἔκδοση καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἐπόμενη ἔκδοση.

2. ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν κυκλοφορίας τῶν ἐν λόγω ἐκδόσεων τῆς Μοσχόπολης (1740-44) ἐκεῖ σχολαρχοῦσε ἦδη ὁ Καστοριανὸς λόγιος καὶ ἱερωμένος Σεβαστὸς Λεοντιάδης (1690-1765/70), ὁ ὁποῖος διακρινόταν γιὰ τὴν προσήλωσή του στὸν νεοαριστοτελισμὸ τοῦ Κορυδαλέα. Τὰ πρῶτα μαθήματά του παρακολούθησε στὴν Καστοριά κοντὰ στὸν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη, ὁ ὁποῖος δίδασκε ἐκεῖ περίπου ἀπὸ τὸ 1710, εὐθυγραμμισμένος πρὸς τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία καὶ ὄχι πρὸς τὸν νεοαριστοτελισμὸ. Ὁ Λεοντιάδης τὸ 1721 ἐξελέγη, μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ἀνθρακίτη, δάσκαλος στὴ σχολὴ Κυρίτζη, ὑποσχόμενος μὲ νόημα νὰ κινηθεῖ στὸ πλαίσιο «τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ὀρθῶς φρονούντων διδασκάλων»⁸.

Κατ' ἀρχάς, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ Λεοντιάδης ἀπέκτησε δεσμοὺς μὲ τὴ Θεσσαλία, καθὼς, πρὶν ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη, εἶχε διδάξει στὴ σχολὴ τῆς Τσαριτσάνης ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τῆς δεκαετίας τοῦ 1720 μέχρι τὴς ἀρχῆς τοῦ 1730. Ὅπως φαίνεται, ἐπισκέψεις πραγματοποιοῦσε ἐπίσης στὴ Θεσσαλία καὶ πολὺ ἀργότερα, καθὼς μαρτυρεῖται ὡς ἱεροκήρυκας τὸ 1756 στὸν Τύρναβο⁹. Δεδομένου ὅτι ὁ Λεοντιάδης ἐγκαταστάθηκε στὴ Μοσχόπολη μετὰ τὸ 1738, μὲ ἐνέργειές του πιθανότατα ἄρχισε ἡ μητρόπολη τῆς Λάρισας νὰ συνδέεται ἰδιαίτερα μὲ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης¹⁰.

Τὸ τυπογραφεῖο ὑπῆρξε ἐξαιρετικὸ ὄργανο παιδείας, ἰδεολογικοῦ ἐπηρεασμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀντιμετώπισης πρακτικῶν ἀναγκῶν, τόσο τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας, ὅσο

τυπογραφεῖο ἀπὸ τὸν Κοσμὰ τὸν Ἐπιδάυριο στὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἀπὸ ὅπου, ὅμως, τυπώθηκε μόνον ἓνα βιβλίο (βλ. Χατζημιχαήλ, «Τὰ ἐντυπα βιβλία στὴς βιβλιοθήκες τοῦ Ἁγίου Ὁρους», 174-183).

8 Κώδ. ΕΒΕ 2753 (κώδ. Μητροπόλεως Καστορίας ἐτῶν 1665-1769), πράξη 132, σ. 120.

9 Χριστόπουλος, *Τὸ βιβλίον*, 154.

10 *Αὐτόθι*, 92, 106.

καὶ τῆς σχολῆς τῆς Μοσχόπολης. Τὸ 1744 ὁ Λεοντιάδης, εἰσάγοντας σὲ αὐτὴν τὴ σχολὴ μία ἀνώτερη βαθμίδα, τὴ μετονόμασε σὲ Ἑλληνικὸν Φροντιστήριον ἢ Νέαν Ἀκαδημαίαν, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἤδη δίδασκε ἐκεῖ ὄχι μόνον ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία, ἀκολουθώντας τὴν παράδοση τῆς σχολῆς, ἀλλὰ καὶ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία¹¹. Καὶ στὶς δύο ἀκολουθίες, τοὺς βίους τῶν ἀγίων τοὺς εἶχε συνθέσει ὁ Γόρδιος. Προφανῶς ὁ Λεοντιάδης θὰ εἶχε κάθε λόγο νὰ προωθεῖ τὴν ἔκδοση ἔργων τοῦ Γόρδιου, ὁ ὁποῖος ἀνῆκε στὴ νεοαριστοτελικὴ παράδοση τοῦ Κορυδαλέα, ὅπως καὶ ἐκεῖνος.

Ὁ Λεοντιάδης δίδασκε στὴ Μοσχόπολη, ἔχοντας ἀξιόλογους μαθητές, ὅπως τὸν μετέπειτα διδάσκαλο τοῦ Γένους Θεόδωρο Καβαλλιώτη (1718;-1789), ὁ ὁποῖος ἀργότερα στὴ Μοσχόπολη φιλοσοφικὰ κινήθηκε, μεταξὺ ἄλλων, καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς διατύπωσης τῶν ἀνασκευῶν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐπὶ ἀριστοτελικῶν ἀπόψεων, ποὺ δὲν συμβιβάζονταν μὲ ἐκεῖνη. Τὸ 1746 ὁ Καβαλλιώτης ἄρχισε νὰ διδάσκει στὴ Μοσχόπολη καὶ τὸ 1748 ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τῆς Νέας Ἀκαδημαίας διαδεχόμενος ἔτσι τὸν Λεοντιάδη. Σημειώνεται, ὅμως, ὅτι μεγαλύτερη ἐπίδραση στὸν Καβαλλιώτη εἶχε ἀσκήσει ὁ ἐπίσης δάσκαλός του Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806), στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ μαθήτευσε ἐπὶ περίπου πέντε ἔτη¹².

Ἐδῶ εἶναι σημαντικό νὰ ἀναφερθεῖ ἡ πολυετὴς ἀντιπαλότητα τοῦ Λεοντιάδη μὲ τὸν Βούλγαρη, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλους λογίους ποὺ συνδέονταν μὲ αὐτόν. Εἰδικότερα, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς καθηγεσίας τοῦ Βούλγαρη στὴν Κοζάνη (1745-49) ὁ Λεοντιάδης, ἀρχικὰ φίλος καὶ μετέπειτα σφοδρὸς ἀντίπαλος τοῦ Βούλγαρη, κήρυττε στὸν ναὸ τοῦ ἀγίου Νικολάου καὶ ἡ γνώμη του λαμβανόταν ὑπόψη προκειμένου περὶ θεολογικῶν ἐρμηνειῶν. Αὐτὸ τὸ γεγονός μπορεῖ νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὸ δεδομένο ὅτι ὁ Βούλγαρης στὴν ἀρχὴ τῆς σχολαρχίας του κήρυττε στὸν ἴδιο ναὸ, ἐνῶ ἀργότερα ἐξέφραζε μὲ ἀρκετοὺς ὑπαινιγμοὺς τὴν ἔντονη δυσφορία του γιὰ τὴ μεταχείριση τῆς ὁποίας ἔτυχε στὴν Κοζάνη, ἐν μέσῳ κατακρίσεων σὲ βάρος του καὶ ἔντονης ὑποβάθμισής του. Ἔτσι, εἰκάζεται ὅτι ἡ ἐνεργοποίηση τοῦ Λεοντιάδη ὡς ἱεροκήρυκα στὸν ναὸ εἶχε ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἀπαξίωση τοῦ μητροπολίτη Κοζάνης Μελέτιου Κατακάλου πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Βούλγαρη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκεῖ σχολαρχίας του καὶ ἀσφαλῶς καὶ ἀργότερα¹³. Προφανῶς, ὁ Βούλγαρης γινώριζε τὴ δραστηριότητα τοῦ Λεοντιάδη στὴ σχολὴ καὶ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης, καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ἤθελε νὰ δραστηριοποιηθεῖ καὶ ὁ ἴδιος. Ἔτσι, ὅταν ἄρχισε νὰ διδάσκει ὁ Βούλγαρης στὴν Ἀθωνιάδα Σχολή, ἐπεδίωξε ἐνθουσιωδῶς στὰ 1753/54 τὴν ἴδρυση

11 Peyfuss, «Ἡ Ἑνέα Ἀκαδημαία τῆς Μοσχόπολης», 153-158.

12 Γιὰ τὴν ἐργοβιογραφία τοῦ Καβαλλιώτη, βλ. Κεκριδης, *Θεόδωρος Καβαλλιώτης*.

13 Τεμπέλης, «Ὁ Καρδινάλιος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας», 625-642.

τυπογραφείου, προφανώς ανταγωνιστικού πρὸς ἐκεῖνο τῆς Μοσχόπολης, χωρὶς ὅμως ἐπιτυχία¹⁴.

Ἀκολούθως, ὅμως, στὰ 1765 ὁ Λεοντιάδης ἐνεπλάκην κυρίως μὲ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα (περ. 1725-1800) καὶ δευτερευόντως μὲ τὸν Βούλγαρη, ποὺ ὑπῆρξε δάσκαλος τοῦ Μοισιόδακα, σὲ μιὰ φιλοσοφική, πολιτική, ἰδεολογική καὶ προσωπική διαμάχη, τόσο στὸ Ἰάσιο, ὅσο καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη¹⁵. Ἐνδεικτικὰ ὁ Λεοντιάδης στὸ Ἰάσιο συκοφαντοῦσε τὸν τότε εὐρισκόμενο στὴ Γερμανία Βούλγαρη, λέγοντας ὅτι εἶναι «ὁ τζαρλατάνος, ὁ πεζὸς κατὰ πάντα, ὁ σπουδάζων ἐν τῇ Γερμανίᾳ δίκην παιδίου ἀμαθεστάτου»¹⁶. Ἡ γερμανικὴ πόλη, στὴν ὁποία σπούδαζε ὁ Βούλγαρης, ἦταν ἡ Halle, στὸ πανεπιστήμιο τῆς ὁποίας εἶχε ἐγγραφεῖ ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1765¹⁷, καὶ σὲ αὐτὴν ἐμφανίζεται στὰ 1768 ἡ ἐπανεκδοσιὴ τῶν πραγματειῶν ἐπιστολογραφίας καὶ ρητορικῆς τοῦ Κορυδαλέα σὲ νέα ἔκδοσι μετὰ τὴν ἔκδοσι τῆς Μοσχόπολης. Ὁ Λεοντιάδης πρὸς τὰ τέλη τοῦ βίου του ἐκδίλωσε μιὰ στείρα προσκόλλησι στὸν νεοαριστοτελισμὸ, ἀρνούμενος ταυτόχρονα τὴ νεωτερικὴ εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία, ὁπαδοὶ τῆς ὁποίας ἦταν ὁ Βούλγαρης καὶ ὁ Μοισιόδαξ. Εἰδικά, ἡ δραστηριότητα τοῦ Λεοντιάδη στὸ Ἰάσιο στὰ τέλη τῆς ζωῆς του προκάλεσε σημαντικὴ πολυεπίπεδη ἀναστάτωση στὴν Ἡγεμονία, τὴν Αὐθεντικὴ Ἀκαδημία καὶ τὴν ἐκεῖ ἑλληνικὴ παροικία τὸ 1765, καθὼς ἐξαιτίας τῆς διακόπηκε ἡ σταδιοδρομία τοῦ Μοισιόδακα ὡς σχολάρχου στὴν Ἀκαδημία καὶ ἀπέτυχε ἡ προσπάθεια τοῦ Βούλγαρη νὰ καταστεῖ μέλος τῆς Συνόδου τοῦ Οἴκουμενικοῦ Θρόνου. Ἡ ἐν λόγῳ δραστηριότητα τοῦ Λεοντιάδη περιγραφόταν ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα καὶ τὸν Βούλγαρη ὡς ἀπόλυτα ἐνδεικτικὴ τῆς προσωπικότητος, τῆς γενικότερης κατάρτισίς του καὶ τῶν κινήτρων του, δεδομένων τῶν διασυνδέσεών του μὲ ὑψηλὰ ἱστάμενους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας.

3. ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΑΓ. ΣΕΡΑΦΕΙΜ

(ΜΟΣΧΟΠΟΛΗ 1740, ΒΕΝΕΤΙΑ 1745)

Στὰ 1740 ἡ μονὴ Θεοτόκου Κορώνης κάλυψε τὶς δαπάνες γιὰ νὰ ἐκδοθεῖ στὴ Μοσχόπολη ἡ ἀκολουθία καὶ ὁ βίος τοῦ ἱερομάρτυρα Σεραφεῖμ († 1600/01)¹⁸.

14 Βλ. ἐπιστολὴ Βούλγαρη πρὸς τὸν πατριάρχη Κύριλλο Ε΄ (Κώδ. ΕΒΕ 2390, σ. 478): «ἡμεῖς ὀγλίγωρα θέλει ἀνοίξωμεν ἐδῶ καὶ τυπογραφεῖον».

15 Γιὰ τὴ διαμάχη τοῦ Λεοντιάδη μὲ ἄλλους λογίους, βλ. Τεμπέλης, Θεοδώρου, «Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ», 569-594. Οἱ ἴδιοι, «Ἡ ἀντιπαράθεσι Βούλγαρη καὶ Λεοντιάδη», 43-54. Οἱ ἴδιοι, «Ἦς δεῖ τοῦ Θεοῦ», 609-623.

16 Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία*, 156.

17 Makrides, «Evgenios Voulgaris und Halle», 137-144.

18 Γιὰ τὸν βίο τοῦ Σεραφεῖμ, βλ. Παπάκης, *Διονύσιος Μητροπολίτης Λαρίσης*.

Ἐνδεχομένως ἡ χορηγία προέκυψε λόγω τοῦ ὅτι ὑπῆρξε συνεννόηση μεταξύ τοῦ Λεοντιάδη καὶ τῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι ἴσως ἦταν μαθητὲς ἢ φίλοι του ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς καθηγεσίας του στὴ σχολὴ τῆς Τσαριτσάνης. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ τοῦ τυπογραφείου τῆς Μοσχόπολης (ἀρ. 5 κατὰ Χριστόπουλο, ἀρ. 4 κατὰ Peyfuss), τὴν ὁποία ἐπαινοῦσε ὁ Καισάριος Δαπόντες¹⁹, εἶναι ἔργο τοῦ Γόρδιου (ἀρ. 19 κατὰ Καρανάσιο) καὶ σήμερα εἶναι γνωστὰ μόνο δύο ἀντίτυπά της. Φέρει τὸν τίτλο:

Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ, Ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου, ὃς ἐμαρτύρησεν κατὰ .αχα΄ ἔτος Σωτήριον. ἔστι δὲ Ποίημα Ἀναστασίου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ τῆς δευτέρας Θεσσαλίας. Τυπωθεῖσα διὰ Δαπάνης τοῦ ἱεροῦ Μοναστηρίου τῆς Κυρίας Θεοτόκου τῆς λεγομένης Κωρόνη. Διορθωθεῖσα δὲ ὡς ἐφικτὸν παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου καὶ Λογιωτάτου Κυρίου Κυρίου Γρηγορίου Μοσχοπολίτου. ἐν Μοσχοπόλει. 1740. Παρὰ Γρηγορίῳ ἱερομονάχῳ τῷ ἐκ Μοσχοπόλεως.

Πέντε ἔτη ἀργότερα, ἀπευθυνόμενος μάλιστα στοὺς μοναχοὺς τῆς ἴδιας μονῆς, ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ (1670 - περ. 1746), προέβη στὴ Βενετία σὲ ἐπανεκδοση τῆς ἴδιας ἀκολουθίας μὲ δικές του προσθήκες καὶ διορθώσεις²⁰, ἂν καὶ στὴ σελίδα τίτλου δὲν μνημονεύεται τὸ ὄνομά του. Διακήρυσσε μάλιστα ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη ἔκδοσή της, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται καθόλου σὲ ἐκείνη τῆς Μοσχόπολης:

Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ, Ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου τοῦ θαυματουργοῦ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, καὶ μετ' ἐπιμελείας ὅτι πλείστης διορθωθεῖσα Ἐνετίησι .αψμε΄, 1745. Παρὰ Ἀντωνίῳ Βόρτολι. Con licenza de' superiori, e privilegio.

Καταρχάς, ἐπισημαίνεται ὅτι τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Βόρτολι ἐπελέγη λίγα ἔτη ἀργότερα (1749) καὶ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου Ὁδὸς *Μαθηματικῆς* τοῦ Ἀνθρακίτη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶχε σαφῶς διαχωρίσει τὴ θέση του παλαιότερα ὁ Λεοντιάδης. Ἄρα, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι αὐτὸ προσφερόταν ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ τυπογραφεῖα, ὅπου κατέφευγαν Ἕλληνες λόγιοι, τὰ ἔργα τῶν ὁποίων γιὰ διὰφορους λόγους δὲν θὰ ὑποβάλλονταν ἢ δὲν θὰ γίνονταν δεκτὰ πρὸς ἔκδοση ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης.

Περαιτέρω, εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Γόρδιος στὰ 1713 εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴ μονὴ Κωρώνης, ἐνῶ ἐπίσης στὴν ἴδια μονὴ σώζονται παλαιὰ ἔντυπα βιβλία τοῦ ἰδίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Γιαννούλη. Ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ κατὰ τὸ 1727 ἀντήλλαξε ἐπιστολὲς

¹⁹ Καισάριος Δαπόντες, *Ἄνθη Νοητά*: «Ἀκούω κατὰ τ' Ἄγραφα... σώζεται χάριτι τοῦ Κυρίου / ἡ κεφαλή τοῦ Σεραφεῖμ, νεοφανοῦς ἁγίου, / τοῦ καὶ ἱερομάρτυρος, καθὸ τοῦ Φαναρίου / ἀρχιερεὺς ἐστάθη καὶ τοῦ Νεοχωρίου, / καὶ ὅπου ἐμαρτύρησεν εἰς χρόνους τοὺς χιλίους / ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἓνα κέξακοσίους, / ὡς φαίνεται εἰς τὸν αὐτοῦ βίον καὶ πολιτείαν / ὅπου εἰς τὴν Μοσχόπολιν τυπώθη κατ' ἀξίαν». Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Texte grecești», στὸ Hurmuzaki, *Documente* 291.

²⁰ Γιὰ τὴ διασκευὴ καὶ συμπλήρωση αὐτοῦ τοῦ ὑμνογραφικοῦ ἔργου, βλ. Πασχαλίδης, «Προσθήκες, διορθώσεις καὶ σχόλια», 103-127. Ἀθανασόπουλος, «Ὑμνογραφικὰ δοκίμια Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ», 507-521. Μον. Πατάπιος, «Ὁ ἁγιορείτης ἱερομόναχος Διονύσιος», 1052.

μὲ τὸν Γόρδιο, στὶς ὁποῖες ὁ Διονύσιος ἐμφανιζόταν νὰ ζητᾶ καὶ νὰ λαμβάνει ἀπαντήσεις σὲ ζητήματα δογματικά, ποὺ ἄπτονταν εἰκονογραφικῶν θεμάτων²¹. Πιθανολογεῖται ὅτι ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, ὡς ἡ πλέον σημαντικὴ πνευματικὴ μορφή τῆς ἐποχῆς στὴν περιοχὴ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Γόρδιου, ἔγινε κάτοχος τοῦ συγκεκριμένου χειρογράφου τοῦ μὲ τὸν βίο τοῦ Σεραφεῖμ, ὅπως σίγουρα συνέβη μὲ τουλάχιστον ἓνα ἄλλο γνωστὸ χειρόγραφο²². Τὸ 1739 εὐρισκόμενος στὸ Ἅγιον Ὅρος, ὁ Διονύσιος ὀλοκλήρωσε τὴ χειρόγραφη ἐπεξεργασία τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Σεραφεῖμ, ἀξιοποιῶντας παλαιὰ χειρόγραφα, ποὺ εἶχε στὴν κατοχή του, ἢ ἄλλα, ποὺ ζήτησε καὶ ἔλαβε ἀπὸ φίλους του. Σὲ αὐτὴν τὴν ὁμάδα χειρογράφων, ἀνῆκε καὶ ἐκεῖνο τοῦ Γόρδιου, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποῖο ὁ Διονύσιος, ἔχοντας κινηθεῖ ἀνεξάρτητα, εἶχε διορθώσει καὶ συμπληρώσει. Τὸ ἐπόμενο ἔτος ὁ ἴδιος ἔζησε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀκριβῶς τότε τυπώθηκε στὴ Μοσχόπολη ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Σεραφεῖμ, προφανῶς ἀπὸ ἄλλο χειρόγραφο τοῦ Γόρδιου.

Στὸ προοίμιο τῆς δικῆς του ἔκδοσης (σσ. 3-6), ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ στὰ 1745 ἀπευθύνθηκε μὲ νόημα πρῶτα στοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς Κορώνης, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χρηματοδοτήσει τὴν ἔκδοση τῆς Μοσχόπολης τοῦ 1740: «Τοῖς ὀσιωτάτοις Ἀδελφοῖς, τοῖς κατὰ τὴν σεβαστὴν Μονὴν τῆς Κυρίας Θεοτόκου, τῆς ἐπονομαζομένης Κορώνης, καὶ Κρυερᾶς βρύσεως ἀσκουμένοις, καὶ πᾶσι τοῖς ἐντευξομένοις». Εἰδικότερα, ἔγραφε πρὸς αὐτοὺς ὅτι ἡ πίστη τοῦ στὸν ἅγιο καὶ ἡ φιλοπατρία του τὸν ἀνάγκασαν νὰ κινήσει «πάντα λίθον», προκειμένου «νὰ διορθωθῆ καὶ ὁ βίος αὐτοῦ· ὁ ὁποῖος (καθὼς δὲν σᾶς λανθάνει) ἦτον πάντῃ ἀκαλλώπιστος, καὶ ἔλλειπὸς μάλιστα πρὸς τὰ κυριώτερα». Τὴν ταλαιπωρία του γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐπανέκδοσης τὴν ὑπαινίσσεται καὶ ὅταν πρὸς τὸ τέλος τοῦ προοιμίου ἀναφέρει ὅτι ὁ ἴδιος ὑπῆρξε «δρόμους ποιήσας οὐκ ὀλίγους». Βασικὸς στόχος του ἦταν αὐτὴ ἡ ἀκολουθία νὰ ψάλλεται ὄχι μόνο στὴ μονὴ Κορώνης, ἀλλὰ «εἰς πάντα τὰ τῶν Ἀγράφων χωρία», ἔτσι ὥστε ὁ Σεραφεῖμ νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ «κοινὸν προστάτην». Ἀναφέρει ὅτι τὸ ἔργο του εἶχε συγγραφῆ ἤδη ἀπὸ τὸ 1739²³, δηλ. ἓνα ἔτος πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Μοσχόπολης καὶ ἕξι ἔτη πρὶν ἀπὸ τὴ δική του ἔκδοση. Προφανῶς, δὲν γνώριζε τὴν προετοιμασία τῆς ἔκδοσης τῆς Μοσχόπολης, οὔτε βέβαια θὰ εἶχε τύχει ποτὲ τῆς δικῆς του ἔγκρισης, ἐνῶ, ἐπίσης, ἐμμέσως προκύπτει ὅτι κατὰ τὴ γνώμη του εἶχε λανθασμένα χρηματοδοτηθεῖ ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς Κορώνης, οἱ ὁποῖοι σίγουρα εἶχαν συνειδητοποιήσει τὶς ἀτέλειές της.

21 Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, ἐπιστ. 629. Πρβλ. Kakavas, *Dionysios of Fournā*, 83, 92.

22 Τσιώλης, «Οἱ μαθητὲς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου», 504.

23 *Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ*, 1745, ὁ.π., 38: «Κατὰ τὸ ἀψλθ' Ἔτος». Ἡ ἴδια χρονολογικὴ ἔνδειξη περιλαμβάνεται καὶ στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ αὐτόγραφου κώδικα τοῦ Διονυσίου μὲ τὴν ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Σεραφεῖμ στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας (Κώδ. Marcianus gr. II 192, coll. 1315, φ. 32β, ἔτους 1739). Βλ. Βασιλείου, «Ἐνας κώδικας τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης», 614-617.

4. ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΑΓ. ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ (ΜΟΣΧΟΠΟΛΗ 1744, ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ 1759)

Τὸ 1744 ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Ἰάκωβος Β΄ (1734-1749) καὶ ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς ἀγίου Βησσαρίωνος Δουσίκου Ἱερόθεος κάλυψαν τὶς δαπάνες προκειμένου νὰ πραγματοποιηθεῖ στὴ Μοσχόπολη ἡ δεύτερη ἔκδοση τῆς ἀκολουθίας καὶ τοῦ βίου τοῦ ἀγίου Βησσαρίωνος Β΄, μητροπολίτη Λαρίσης (περ. 1490-1540) καὶ κτίτορα τῆς ἴδιας μονῆς. Ἡ πρώτη ἔκδοση εἶχε πραγματοποιηθεῖ τὸ 1705 στὸ Βουκουρέστι. Καὶ ἡ ἔκδοση τῆς Μοσχόπολης (ἀρ. 13 κατὰ Χριστόπουλο, ἀρ. 14 κατὰ Peyfuss) περιλαμβάνει ἔργα τοῦ Γορδίου (ἀρ. 20-21 κατὰ Καρανάσιο), χωρὶς, ὅμως, νὰ ἀναφέρεται τὸ ὄνομά του στὴ σελίδα τίτλου, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Βησσαρίωνος Ἀρχιεπισκόπου Λαρίσσης τοῦ Θαυματουργοῦ τυπωθεῖσα ἀναλώμασι μὲν τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου Μητροπολίτου Λαρίσσης Κυρίου Κυρίου Ἰακώβου καὶ τοῦ Πανοσιωτάτου Ἡγουμένου τοῦ Ἱεροῦ Μοναστηρίου Δουσίκου Κυρίου Ἱεροθέου. Ἐπιμελεία δὲ καὶ ἐπιδιορθώσει τοῦ Λογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Κυρίου Γρηγορίου Μοσχοπολίτου. ἐν Μοσχόπολει. 1744. Παρὰ Γρηγορίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ.

Κατ' ἀρχάς, ἡ ἐν λόγῳ ἀκολουθία περιλαμβάνει τὸν ἐγκωμιαστικὸ λόγῳ τοῦ Ζακύνθου μοναχοῦ Παχώμου Ρουσάνου, σὲ ἀπόδοση Γόρδιου, ἡ ὁποία ἔγινε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1682/83-1689 καὶ παραδίδεται καὶ σὲ διάφορα χειρόγραφα²⁴. Ἡ ἰδιαίτερη σημασία αὐτῆς τῆς ἔκδοσης καὶ εἰδικὰ ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης ἐκείνη τὴν περίοδο σὲ θρησκευτικὸ, πολιτικὸ καὶ ἐθνικὸ ἐπίπεδο μὲ παμβαλκανικὲς προεκτάσεις ἔχει ἀναγνωριστεῖ καὶ ἀπὸ τὴ διεθνή βιβλιογραφία²⁵.

Δεκαπέντε ἔτη μετὰ (1759) στὸ Βουκουρέστι ὁ Κωνσταντῖνος Ἰ. Τριανταφυλλίδης (περ. 1720-1775/6) ἀπὸ τὴ Ζαγορὰ ἐπιμελεῖται τὴν τρίτη ἔκδοση τῆς ἀκο-

24 Γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἐγκωμιαστικοῦ λόγου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. ἐνδεικτικὰ Σοφιανός, «Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὴ Μονὴ Δουσίκου», 33-46. Στρατηγόπουλος, *Ἐντυπες ἀκολουθίες ἀγίων*, 43-46. Στεργιούλης, «Βησσαρίων ὁ Β΄», 10-11.

25 Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis*, 108-109: «Dieser Moschopolis-Druck ist aus mehreren Gründen bemerkenswert. Zum einen handelt es sich um ein Officium zu Ehren eines von den Türken getöteten "Neumärtyrers" - in gewisser Weise ein Argument für die Toleranz (oder Ignoranz) der osmanischen Verwaltungsbehörden. Seraphim, Erzbischof von Phanarion und Neochorion in Thessalien, † 4. XII. 1601, war einer der bekanntesten "Neumärtyrer". Der Kult dieser "Neumärtyrer", von denen aus der Zeit zwischen 1453 und 1838 über 160 namentlich bekannt sind, hatte große politische Bedeutung und gewann seit dem Niedergang der osmanischen Macht zusehends an Verbreitung. Die Literatur darüber ist allerdings stark nationalistisch gefärbt. Der Konversionsdruck wird als so überwältigend geschildert, daß man sich wundert, wie der Balkan auch nach einem halben Jahrtausend Osmanenherrschaft überwiegend christlich bleiben konnte. Gewiß entsprach es den Interessen gewisser Kreise, die Bereitschaft zum Kampf gegen die Osmanen wach zu halten, und die Verehrung von erst kürzlich von den Türken hingerichteten Märtyrern konnte gewiß zur Motivation beitragen».

λουθίας, τὴν ὁποία, ὅμως, ἀποκαλεῖ δεύτερη, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται καθόλου στὴν ἔκδοση τῆς Μοσχόπολης²⁶, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σελίδα τίτλου:

Ἀκολουθία. Τοῦ ἐν ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Βησσαρίωνος, Ἀρχιεπισκόπου Λαρίσσης τοῦ θαυματουργοῦ, Τυπωθεῖσα μὲν τὸ πρῶτον ἐπὶ τοῦ ἀοιδίμου αὐθέντου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Βασσαράβα Βοεβόδα, Καὶ ὑπὸ τοῦ χρόνου ἐξαναλωθεῖσα. Τὰ νῦν δὲ εἰς τύπον ἐξεδόθη τὸ δεύτερον ἐπὶ τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ὑψηλοτάτου Αὐθέντου, καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας, Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου Σκαρλάτου Γκίκα Βοεβόδα, Δι' ἀναλωμάτων καὶ δαπάνης τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Οὐγγροβλαχίας, Κυρίου Κυρίου Φιλαρέτου Μιχαλίτζη Τοῦ ἐκ τῆς περιφήμου Νήσου Ζακύνθου. Ἐπιμελείας, προτροπῆς τε, καὶ ἐπιστασίας τοῦ εὐγενεστάτου ἀρχοντος μεγάλου Σατράρη Κυρίου Ἰωάννου, ἀνταδέλφου τῆς αὐτοῦ πανιερότητος. Κόπου δὲ καὶ ἐπιδιορθώσεως Κωνσταντίνου Τριανταφυλλίδου, τοῦ ἐκ Ζαγοράς τοῦ σωτήρος. Ἐν τῇ κατὰ τὸ Βουκουρέστιον ἀγιωτάτη Μητροπόλει, Ἔτει Σωτηρίῳ .αψνθ'. Παρὰ Γεωργίῳ Στοϊκοβίτζη τῷ Τυπογράφῳ.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπανεκδοση ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Βουκουρέστι, σημειώνεται ὅτι ὁ Ἡγεμόνας τῆς Οὐγγροβλαχίας ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια Γκίκα, ἡ ὁποία καταγόταν ἀπὸ τὴ Βόρεια Ἡπειρο²⁷, ἐνῶ μέλος αὐτῆς τῆς οἰκογένειας, ὁ Μέγας Διερμυνέας καὶ μετέπειτα Ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας Γρηγόριος Γκίκας (1724;-1777), τὴ δεκαετία τοῦ 1760 ἐκτιμοῦσε καὶ ὑποστήριζε τόσο τὸν Βούλγαρη, ὅσο καὶ τὸν Θεοτόκη καὶ τὸν Μοισιόδακα.

Ὁ Φιλάρετος Α΄ Οὐγγροβλαχίας, ὁ χρηματοδότης τῆς ἐπανεκδοσης τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἀγίου Βησσαρίωνος, ποὺ ὑπογράφει καὶ τὸ προοίμιό της, ἔφερε τὸ ἐπώνυμο Μιχαλίτσης καὶ καταγόταν ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. Βρισκόταν στὴ Βλαχία στὴ μονὴ τῆς ἀγίας Αἰκατερίνης στὸ Βουκουρέστι ἀπὸ τὸ 1748. Κατόπιν ἔγινε ἐπίσκοπος Μπουζαίου (1748-53) καὶ μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας ἀπὸ τὸ 1753 ἕως 1754 μέχρι τὸ 1760. Ἦταν ἓνας λόγιος ἱεράρχης ποὺ εἶχε ἐπιδείξει καὶ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα.

Τὴ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης εἶχε ὁ Θεσσαλὸς λόγιος Κωνσταντῖνος Ἰ. Τριανταφυλλίδης, ἀποκαλούμενος καὶ *Λογιώτατος*, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἀρχικὰ οἰκοδιδάσκαλος φαναριώτικης οἰκογένειας στὴ Βλαχία, καὶ ἀργότερα καθηγητὴς φιλολογίας καὶ φυσικῶν ἐπιστημῶν στὴ σχολὴ τῆς Ζαγοράς²⁸, στὸ πλευρὸ τοῦ

26 Τὸ γεγονός ἀπλῶς ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν Petit, ἀλλὰ ἔκτοτε δὲν ἔχει διερευνηθεῖ περαιτέρω (Petit, *Bibliographie des acolouthies*, 28: «Cette édition est, non pas la seconde, comme l'affirme le titre, mais la troisième»).

27 Γιὰ τὴν οἰκογένεια Γκίκα, βλ. Σούτσος, *Οἱ Ἕλληνες Ἡγεμόνες τῆς Μολδοβλαχίας*, 87-112.

28 Σκουβαράς, *Ἰωάννης Πρίγκος*, 235-242. Νημάς, *Ἡ ἐκπαίδευση στὴ Δυτικὴ Θεσσαλία*, 83-84, 292. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Τριανταφυλλίδη στὴ διόρθωση τῆς ἐν λόγω ἔκδοσης καὶ ἡ ἐκ μέρους του διδασκαλία τῆς γραμματικῆς τοῦ Γεράσιμου Βυζάντιου εἶναι οἱ μόνες γνωστὲς φιλολογικῶν περιεχομένου δραστηριότητές του.

ἐξόριστου πρώην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικου Γ΄ (1713-1791), γενικού ἐπόπτη τῆς σχολῆς. Ὁ ἴδιος ὁ Καλλίνικος νέος εἶχε ἐκπαιδευθεῖ στὸν νεοαριστοτελισμό, τὸ 1766 κυκλοφόρησε στὴ Λιψία τὸ ποίημα τοῦ Μόμαρς Βοσπορομαχία σὲ ἐπιμέλεια Βούλγαρη καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1770 πείσθηκε ἀπὸ τὸν Τριανταφυλλίδη νὰ εἰσαχθοῦν φυσιογνωστικὰ μαθήματα στὸ πρόγραμμα τῆς σχολῆς τῆς Ζαγοῤῃς.

Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτῆς τῆς ἔκδοσης ὡς δεύτερης ἀναφέρεται ἐμφατικὰ τουλάχιστον ἄλλες τέσσερις φορὲς στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν μετὰ τὴ σελίδα τίτλου (σ. [2]: «Δεύτερον ἢ δ' ἡμερῶν βίβλος ἱεροῦ Βησσαρίωνος / τύποις ἐκδέδοται», σ. [3]: «Τὴν δε βίβλον δαπάναις δῶκε τύποις ἰδίαις / Δεύτερον ἢ δὴ τῶν προτέρων πολὺ λαμπροτέροισιν», σσ. [5-6]: «(...) ἦτις εἶχε τυπωθῆ πρότερον, ἐπὶ τοῦ ἀοιδίμου αὐθέντου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Βασσαράβα Βοεβόδα κατὰ τὸ χιλιοστὸν ἐπτακοσιοστὸν πέμπτον ἔτος τὸ σωτήριον, καὶ μὲ τὸ νὰ διεφθάρη ἀπὸ τὴν πολυκαιρίαν τῶν χρόνων διὰ τοῦτο ἤχθη τώρα εἰς φῶς, ἐπιμελέστερον καὶ καθαρώτερον» καὶ σ. [8]: «Δῶρον φέρει σοι ἔκδοσιν τὴν δευτέραν», «Τύποις με ἐκδοὺς ἀρχιθύτης δευτέροις»).

5. ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΟΥΡΥΔΑΛΕΑ (ΜΟΣΧΟΠΟΛΗ 1744, HALLE 1768)

Τέλος, πάλι στὰ 1744 ἐκδόθηκαν ἀπὸ διακόνους τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν Ἰωάσαφ καί, ταυτόχρονα, μαθητὲς τοῦ Λεοντιάδη, σὲ δεύτερη ἔκδοση οἱ πραγματεῖες τοῦ Κορυδαλέα *Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων* καὶ *Περὶ ρητορικῆς ἐκθέσεως* (ἀρ. 10 καὶ 11 κατὰ Tsourkas). Ἡ ἔκδοση τῆς Μοσχόπολης (ἀρ. 14 κατὰ Χριστόπουλο, ἀρ. 15 κατὰ Peufuss) φέρει τὸν τίτλο:

Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου Κορυδαλέως τοῦ Ἀθηναίου, Τοῦ ὕστερον διὰ τοῦ θείου καὶ Μοναχικοῦ Σχήματος Θεοδοσίου Μετονομασθέντος περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων. Ἐν οἷς περιέχονται καὶ ἐτέρων Διδασκάλων Ἐπιστολαί, καὶ Ἀφθονίου προγυμνάσματα. Ἐπι τοῦ αὐτοῦ Θεοφίλου περὶ ρητορικῆς ἐκθέσεως. Δαπάνη μὲν τῶν Ἱεροφιλομαθεσάτων Διακόνων Τοῦ Μακαριωτάτου Ἀχριδῶν Κυρίου Κυρίου Ἰωάσαφ Παρθενίου καὶ Νικηφόρου, καὶ Γερμανοῦ τῶν Βοδενῶν Κυρίου Μητροφάνους, τῶν καὶ ἀκροατῶν τοῦ Ἱερολογιωτάτου ἐν Διδασκάλοις Σεβαστοῦ, καὶ Ἐπιστάτου τῆς ἐν Μοσχόπολει Νέας ἀκαδημίας. Διορθώσει δὲ τοῦ Πανοσιωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν Ἱεροδιδασκάλοις Κυρίου Κυρίου Γρηγορίου τοῦ Μοσχοπολίτου. Ἐν Μοσχόπολει. 1744. Παρὰ Γρηγορίου Ἱερομονάχου τῷ Κωνσταντινίδῃ.

Στὴν ἴδια ἔκδοση ἐν εἴδει παραρτήματος συμπεριελήφθησαν ἄσχετου περιχομένου ὀλιγοσέλιδες σημειώσεις τοῦ Λεοντιάδη ὑπὸ τὸν τίτλο: *Περὶ ἔτους, Μηνῶν, ἡμερῶν καὶ Ἰνδικτιῶνος. Παρὰ Σεβαστοῦ Ἱερέως, καὶ Οἰκονόμου Καστορίας. Χαρι-*

ζομένον τοῖς ἰδίοις Φοιτηταῖς ἀπαιτήσασιν ἐρανισθέντα τε καὶ αὐτοσχεδίως προστεθέντα (σσ. 174-182). Αὐτὲς οἱ σημειώσεις συνιστοῦν τὸ μοναδικὸ ἐκδοθὲν πόνημα τοῦ Λεοντιάδου, μὲ συμβολικὰ ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ἀξία λόγῳ τῆς συμπερίληψής του σὲ ἔργο τοῦ Κορυδαλέα.

Ἐἴκοσι τέσσερα ἔτη μετὰ (1768), ὁ ἱερομόναχος Ἀμβρόσιος Πάμπερις (1733-1802) ἀπὸ τῆ Μοσχόπολη, ποὺ σπούδασε κοντὰ στὸν Καβαλλιώτη, χρημάτισε ἐφημέριος τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας στὴ Λιψία καὶ στὰ 1766-67 ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τῶν *Στοιχείων Φυσικῆς* τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκου (1731-1800)²⁹, συμπατριώτη καὶ στενοῦ φίλου τοῦ Βούλγαρη, ἐπανεξέδωσε τὰ ἔργα τοῦ Κορυδαλέα μὲ ἐλαφρὰ παραλλαγμένους τίτλους (*Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων* καὶ *Ἐκθεσις περὶ ῥητορικῆς*) καὶ μὲ δικό του πρόλογο. Ἐκεῖ περιέχονται πολλὲς αἰχμὲς ἐναντίον τῆς ἔκδοσης τῆς Μοσχόπολης, σὲ μία περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐκδοτικὴ της παραγωγὴ πλησίαζε στὸ τέλος της. Πιθανὸν ἡ ἐπανεκδοσις τῆς Halle πραγματοποιήθηκε μὲ σκοπὸ νὰ ἀποσταλοῦν ἀντίτυπά της στὴ Μοσχόπολη γιὰ τὴν κάλυψη διδακτικῶν ἀναγκῶν. Ὁ τίτλος τῆς ἐπανεκδόσεως ἔχει ὡς ἑξῆς:

Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου Κορυδαλλέως, Τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ μοναχικοῦ σχήματος Θεοδοσίου μετονομασθέντος Ἐκθεσις περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων, ἐν ἧ̄ προσετέθησαν καὶ Ἀφθονίου Προγυμνάσματα, καὶ ἑτέρα Ἐκθεσις περὶ ῥητορικῆς τοῦ αὐτοῦ κυρίου Θεοφίλου· ἐκδοθεῖσα σπουδῆ καὶ ἐπιμελείᾳ Ἀμβροσίου Ἱερομονάχου τοῦ Παμπέρεως. ἐν Ἄλλῃ τῆς Σαξονίας. ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Βάερ· αψηγ'.

Ἄν καὶ οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Βούλγαρη, τοῦ Θεοτόκου καὶ τοῦ Πάμπερι στὸν γερμανικὸ χῶρο μὲνουν ἀκόμη ἐλάχιστες καὶ ἀποσπασματικές, σημειώνεται ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἐπανεκδοσις πραγματοποιεῖται τρία ἔτη μετὰ τὴν ἔντονη διένεξη τοῦ Λεοντιάδου μὲ τὸν Μοισιόδακα στὸ Ἰάσιο τὸ 1765 καὶ τὴ διατύπωση τῶν ἔντονων ἐπικρίσεων του κατὰ τοῦ Βούλγαρη, ὁ ὁποῖος ἐκεῖνα τὰ ἔτη σπούδαζε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Halle. Ἔτσι, ἡ ἔκδοσις τῆς Halle ἀπὸ Μοσχολίτη ἱερωμένο, ποὺ ἀνῆκε στὸν εὐρύτερο κύκλο τοῦ Βούλγαρη, σὲ πόλη ὅπου σπούδαζε ὁ τελευταῖος, προφανῶς ἔγινε κατὰ προτροπὴ του, δεδομένης καὶ τῆς ἤδη πολυετοῦς ἀντιπαράθεσής του μὲ τὸν Λεοντιάδου.

Ἀπὸ τὸ προοίμιο τῆς ἐπανεκδόσεως εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ Πάμπερις θεωροῦσε πολὺ προβληματικὴ τὴν ἔκδοσις τῆς Μοσχόπολης, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τοὺς ὀξύτατους χαρακτηρισμοὺς ποὺ ἀφοροῦν προσωπικὰ τὸν τυπογράφο Γρηγόριο Κωνσταντινίδου, καὶ ὑπαινικτικὰ καὶ κάποιον ἄλλον. Ἐνδεικτικά: σ. [α΄]: «Ἄλλ' εἴτις καὶ ἔξωθεν ἐπιγινομένη ἀμουσία κομιδῆ ἀνέραστος ἐς δεῦρο διήλεγξε τὸ οὕτως ἐπίφθονον σύνταγμα, ἐπανορθοῦν πειρατέον, καὶ μὴ τληκαύτην ἀρετὴν ἠτῶσθαι ἔῃν κακίας. Οὐκ οὖν τις μ' αἰτιάσαιτο ἔργον ἀναδεξάμενον αἰρετώτατον μὲν,

29 Κουρίλας, «Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης», 139-141.

καὶ πολλοῦ, μᾶλλον δὲ παντὸς ἐπαίνου ἀπτόμενον, ὀξυτέρου δὲ δεόμενον ὄμμα-
τος. Τῆς γὰρ πρὸ ταύτης ἐκδόσεως διὰ τε τὴν ἀπειρίαν τοῦ τυπογράφου, καὶ δι'
ἦν αἰτίαν ἄλλην οὐκ οἶδα, παρὰ τὸ προσῆκον τοῦ ἀκριβοῦς ἀτυχησάσης, οὐδεὶς
ὕγιές τι, ἢ ἄρτιον συμβαλεῖν εἶχε», σ. [β´]: «οὐ γὰρ μόνον ὅσα τοὺς γραμματικευ-
ομένους ἐν ἀπορίᾳ διατίθηναι, ἀλλ' ἴδοι τις ἂν καὶ τάξιν παρηλλαγμένην, καὶ κα-
νόνας διημερτημένους, καὶ ὀλοσχερῶν περιόδων ἔλλειψιν», «ἄλλως γέπως ἔδοξέ
μοι εὐθέσθαι, ἢ ἔξ ἀρχῆς συνετέθη ἀνατυπῶσαι», σ. [γ´]: «Ὅσος μὲν διαφθορᾶς
ἀππλλαγμένον, ὅσων δ' ἀνάπλεων ἀστειοτήτων, καὶ συνελόντι φᾶναι ἥλικην τὴν
ἐπὶ τὸ κρεῖττον φέρον ἔχει μεταβολήν, καὶ τοῦ ἀρχετύπου ἐπ' ἀκριβὲς σώζει τὸ
γνήσιον, αὐτὸ τοῦτο αὐτίκα σαφῶς δηλώσει φανέν, οὐδὲ λήσεται μηδὲν ἀβασανί-
στος προσιεμένους».

Ὁ τυπογράφος στὸν ὁποῖο ὁ Πάμπερις καταλογίζει ἀπειρία ἦταν ὁ ἱερομόνα-
χος Γρηγόριος Κωνσταντινίδης ἢ Κωνσταντίνου ἢ Μοσχοπολίτης (1701;-1772),
ὁ ὁποῖος συνέγραφε ἀκολουθίες, ἱεουργοῦσε, κήρυττε καὶ δίδασκε, ἀλλὰ ὁ βίος
του δὲν μᾶς εἶναι ἐπαρκῶς γνωστός³⁰. Ὁ ἴδιος εἶχε διδαχθεῖ τὴν τυπογραφικὴ τε-
χνικὴ πιθανότατα στὴ Βενετία καὶ εἶχε μεταφέρει τὸν ἀπαραίτητο ἐξοπλισμὸ στὴ
Μοσχόπολη. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ ἐπίσης Μοσχοπολίτη Ἰωάννη Χαλκέα (1667
- πρὶν ἀπὸ τὸ 1740), ὁ ὁποῖος εἶχε πραγματοποιήσει στὴ Ρώμη εἰδικὲς σπουδὲς
στὸν νεοαριστοτελισμὸ καὶ δίδαξε στὴ Μοσχόπολη πρὸς τὰ τέλη τῆς ζωῆς του,
μένοντας γνωστός ὡς *φιλόσοφος Ἀριστοτελικός*³¹. Μέχρι τουλάχιστον τὸ 1744 τὸ
τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης, ποῦ βρισκόταν στὸ κέντρο τῆς πόλης καὶ δίπλα
στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, λειτουργοῦσε ὡς ἰδιοκτησία του καὶ
μὲ τὴν εὐθύνη του, καθὼς ὁ ἴδιος τύπωνε τὰ βιβλία. Ἡ συμβολὴ του ὑπῆρξε ση-
μαντικὴ καὶ ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴ πλευρὰ τῆς ὅλης προσπάθειας. Ἀπὸ τὸ 1746,
ἢ λίγο νωρίτερα, τὸ τυπογραφεῖο περιῆλθε στὴν ἰδιοκτησία καὶ τὴν εὐθύνη τῆς
μονῆς τοῦ ὀσίου Ναοῦμ, ἐνῶ τὴν ἴδια περίοδο ἀνέλαβε μαθήματα στὴ σχολὴ τῆς
Μοσχόπολης ὁ Καβαλλιώτης, ποῦ τὸ 1748 διαδέχθηκε στὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς
τὸν Λεοντιάδη. Τὸ 1767 ὁ Κωνσταντινίδης ἐξελέγη μητροπολίτης Δυρραχίου, ἀξί-
ωμα τὸ ὁποῖο διατήρησε μέχρι τὸν θάνατό του³².

30 Βιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντινίδη ἔχει συγγραφεῖ, μεταξύ ἄλλων, καὶ ἀπὸ τὸν Βασίλη Κραψίδη (*Λόγιοι τῆς Ἠπείρου*, 66-67), ἀλλὰ γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν ἔχουν διατυπωθεῖ ἔντονες ἐπιφυλάξεις (Peufuss, «The printing shop of Moschopolis», 201).

31 Γιὰ τὸν Ἰωάννη Χαλκέα καὶ τὴν εὐρύτερη διδασκαλία τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας στὴ σχολὴ τῆς Μοσχόπολης ἐπὶ περίπου 40 ἔτη, καθὼς καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Tempelis, «Aristotelian studies in Moschopolis», 99-114.

32 Χριστόπουλος, *Τὸ βιβλίο*, 187.

6. ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

Από τὰ ἀνωτέρω συμπεραίνεται ὅτι ὁ συντηρητικῶν καταβολῶν νεοαριστοτελιστῆς Λεοντιάδης κατὰ τὴ σχολαρχία του στὴ Μοσχόπολη καὶ χάρις στὶς γνωριμίες του στὴ Θεσσαλία σαφῶς εὐνοοῦσε τὴν ἔκδοση ἔργων τῶν ἐπίσης νεοαριστοτελιστῶν Γόρδιου καὶ Κορυδαλέα, καὶ μάλιστα ἐνδέχεται νὰ παρακινοῦσε πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση τοὺς μοναχοὺς καὶ θρησκευτικοὺς ἡγέτες, πού πιθανότατα ἦταν παλαιότερα μαθητὲς ἢ φίλοι του ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Θεσσαλίας, ὅπου καὶ ἐδραστηριοποιεῖτο ὁ ἴδιος ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν. Εἶναι περαιτέρω χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Γόρδιος συνδεόταν μὲ μονῆς τῆς περιοχῆς. Οἱ ἐνδείξεις πού υπάρχουν, δείχνουν ὅτι οἱ ἐπανεκδόσαντες ἦταν εἴτε ἐπικριτὲς τῆς μοσχοπολιτικῆς ἔκδοσης καθ' ἑαυτῆς, εἴτε προσκείμενοι σὲ ἰδεολογικὸ πλαίσιο πού προσιδίαζε σὲ ἐκεῖνο τοῦ Βούλγαρη, μὲ τὸν ὅποιο ὁ Λεοντιάδης ἦταν σὲ ἔντονη ἀντιπαλότητα. Στὴν περίπτωσιν τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Σεραφεῖμ, ἡ ἐπανεκδοσις φαίνεται ὅτι ἐγένετο ἐπειδὴ ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ θεώρησε ὅτι ἡ ἔκδοσις τῆς Μοσχόπολης στηρίχθηκε σὲ προβληματικὸ κείμενο, ἐνῶ ἡ δική του ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου τοῦ Γόρδιου ἦταν αὐτὴ πού ἔπρεπε νὰ εἶχε ἐκδοθεῖ. Ὅπως φαίνεται, ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἔκδοσις τῆς Μοσχόπολης εἶχαν ἐνοχληθεῖ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς Κορώνης, πού τὴν εἶχαν χρηματοδοτήσει. Στὴν περίπτωσιν τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος, οἱ συντελεστὲς τῆς ἐπανεκδόσεως συνδέονταν ἕμμεσα μὲ τὸν Βούλγαρη ἢ τὸν εὐρύτερο κύκλον του. Ἐπιδεικτικὰ δὲν ἔκαναν καμμία μνεῖα στὴν ἔκδοσις τῆς Μοσχόπολης, ἀλλὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ἄφησαν νὰ διαφανεῖ κάποια ἀντιπαλότητα ἢ διαφωνία. Στὴν περίπτωσιν τῆς ἐπανεκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Κορυδαλέα, ὅμως, φαίνονταν ὅτι ὁ κύριος συντελεστής τῆς, Μοσχοπολίτης πού ἀνῆκε στὸν κύκλον τοῦ Βούλγαρη, εἶχε ἐντονότερες ἀντιρρήσεις κυρίως γιὰ τὸ ἔργο τοῦ τυπογράφου καὶ, ὅπως ὑπαινισσόταν, καὶ γιὰ ἄλλους παράγοντες τῆς Μοσχόπολης. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς Halle ὡς τόπου ἔκδοσεως σὲ μία περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία φοιτοῦσε ἐκεῖ ὁ Βούλγαρης, μετὰ καὶ τὶς ἐπικρίσεις σὲ βᾶρος του ἀπὸ τὸν Λεοντιάδην, δείχνει ὅτι στὴν ὅλη ὑπόθεσιν σημαντικὸς πρέπει νὰ ἦταν ὁ ρόλος τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ περιβάλλοντός του. Οἱ ἐπανεκδόσεις τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος καὶ τῶν ἔργων τοῦ Κορυδαλέα, στὸν βαθμὸ πού πραγματοποιοῦνταν ἀπὸ ἄτομα τοῦ κύκλου τοῦ Βούλγαρη, καὶ ἡ ἀπόπειρα τοῦ τελευταίου νὰ ἰδρύσει δικό του τυπογραφεῖο στὸ Ἅγιον Ὅρος, λάμβαναν χώρα σὲ ἕνα χρονικὸ πλαίσιο, πού κάλυπτε συνολικὰ διάστημα 23 ἐτῶν (1745-68). Ἀναλόγως τοῦ πότε ἀκριβῶς ἀπεβίωσε ὁ Λεοντιάδης (1765 ἢ 1770), τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἂν ὄχι ὅλα τὰ γεγονότα ἦταν σὲ γνώσιν του καὶ ἀνατροφοδοτοῦσαν τὴ διαρκῆ ἀντιπαράθεσίν του μὲ τὸν Βούλγαρη καὶ τὸ περιβάλλον του. Συνεπῶς, ἔτσι ἐξηγεῖται ὡς ἕναν βαθμὸ τὸ μένος τοῦ Λεοντιάδην κατὰ τοῦ Βούλγαρη στὴν Κοζάνη, στὸ Ἰάσιο καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Πάντως, εἶναι σαφὲς ὅτι οἱ ἄμεσα ἢ ἕμμεσα ὑπεύ-

θυνοὶ ὅλων τῶν ἐπανεκδόσεων προχώρησαν σὲ αὐτὲς ὄχι ἐξαιτίας τῆς προσήλωσης τοῦ Κορυδαλέα, τοῦ Γόρδιου, τοῦ Λεοντιάδη καὶ τοῦ Κωνσταντινίδη στὸν νεοαριστοτελισμό, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἴδιοι καὶ τὰ ἄτομα τοῦ εὐρύτερου κύκλου τους, μὲ προεξάρχοντα τὸν Βούλγαρη, ἦταν φανερὰ ὀπαδοὶ τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας. Ἄλλωστε, οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς μὴ ἔχοντας φιλοσοφικὸ περιεχόμενο, δὲν ἀντέβαιναν στὶς ἀρχὲς τῆς νεωτερικότητας.

THE CRITICAL STANCE TOWARDS MOSCHOPOLITAN
PUBLICATIONS ABOUT SAINTS OF THESSALY
AND CORYDALEUS' EPISTOLOGRAPHY AND RHETORIC
DURING THE EIGHTEENTH CENTURY

Elias Tempelis

This study attempts to explain the reasons for which publications by the printing house of Moschopolis were criticised and published anew by European printing houses in Venice, Bucharest and Halle during the eighteenth century. These books were about the saints of Thessaly Serapheim and Bessarion, as well as treatises by Theophilos Corydaleus on epistolography and rhetoric. The research is based on the available evidence about the ideology and the activities of the persons involved in each publication, as well as their relations to each other.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

- Ἅγ. Βησσαρίων, *Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Βησσαρίωνος Ἀρχιεπισκόπου Λαρίσσης τοῦ Θαυματουργοῦ τυπωθεῖσα ἀναλώμασι μὲν τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου Μητροπολίτου Λαρίσσης Κυρίου Κυρίου Ἰακώβου καὶ τοῦ Πανοσιωτάτου Ἡγουμένου τοῦ Ἱεροῦ Μοναστηρίου Δουσίκου Κυρίου Ἱεροθέου. Ἐπιμελεία δὲ καὶ ἐπιδιορθώσει τοῦ Λογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Κυρίου Γρηγορίου Μοσχοπολίτου. ἐν Μοσχοπόλει. 1744. Παρὰ Γρηγορίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ.*
- Ἅγ. Βησσαρίων, *Ἀκολουθία. Τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Βησσαρίωνος, Ἀρχιεπισκόπου Λαρίσσης τοῦ θαυματουργοῦ, Τυπωθεῖσα μὲν τὸ πρῶτον ἐπὶ τοῦ ἀοιδίμου αὐθέντου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Βασσαράβα Βοεβόδα, Καὶ ὑπὸ τοῦ χρόνου ἐξαναλωθεῖσα. Τὰ νῦν δὲ εἰς τύπον ἐξεδόθη τὸ δεύτερον ἐπὶ τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ὑψηλοτάτου Αὐθέντου, καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας, Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου Σκαρλάτου Γκίκα Βοεβόδα, Δι' ἀναλωμάτων καὶ δαπάνης τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Οὐγγροβλαχίας, Κυρίου Κυρίου Φιλαρέτου Μιχαλίτζη Τοῦ ἐκ τῆς περιφήμου Νήσου Ζακύνθου. Ἐπιμελείας, προτροπῆς τε, καὶ ἐπιστασίας τοῦ εὐγενεστάτου ἄρχοντος μεγάλου Σατράρη Κυρίου Ἰωάννου, αὐταδέλφου τῆς αὐτοῦ πανιερότητος. Κόπου δὲ καὶ ἐπιδιορθώσεως Κωνσταντίνου Τριανταφυλλίδου, τοῦ ἐκ Ζαγοράς τοῦ σωτήρος. Ἐν τῇ κατὰ τὸ Βουκουρέστιον ἁγιωτάτῃ Μητροπόλει, Ἔτει Σωτηρίῳ ἁγνθ'. Παρὰ Γεωργίῳ Στοϊκοβίτζη τῷ Τυπογράφῳ.*
- Ἅγ. Σεραφεῖμ, *Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ, Ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου, ὃς ἐμαρτύρησεν κατὰ ἁχα' ἔτος Σωτήριον. ἔστι δὲ Ποίημα Ἀναστασίου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ τῆς δευτέρας Θετταλίας. Τυπωθεῖσα διὰ Δαπάνης τοῦ ἱεροῦ Μοναστηρίου τῆς Κυρίας Θεοτόκου τῆς λεγομένης Κωρόνη. Διορθωθείσα δὲ ὡς ἐφικτὸν παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου καὶ Λογιωτάτου Κυρίου Κυρίου Γρηγορίου Μοσχοπολίτου. ἐν Μοσχοπόλει. 1740. Παρὰ Γρηγορίῳ ἱερομονάχῳ τῷ ἐκ Μοσχοπόλεως.*
- Ἅγ. Σεραφεῖμ, *Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ, Ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου τοῦ θαυματουργοῦ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, καὶ μετ' ἐπιμελείας ὅτι πλείστης διορθωθείσα Ἐνετήσι ἁψμε', 1745. Παρὰ Ἄντωνίῳ Βόρτολι. Con licenza de' superiori, e privilegio.*
- Γιαννούλης Εὐγένιος, *Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ Ἐπιστολές*, Κριτική ἔκδοσι, ἐπιμ. Ἰ. Ε. Στεφανῆς καὶ Νίκη Παπατριανταφύλλου—Θεοδωρίδη, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, [Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα ἀρ. 1], Θεσσαλονίκη 1992.

- Γόρδιος Ἀναστάσιος, *Ἀλληλογραφία (1675-1728)*: Χ. Καρανάσιος, καί Ἰ. Κόλια (ἐκδ.), Προλεγόμενα – σχόλια: Χ. Καρανάσιος, τόμ. Α΄, Ἀθήνα 2011.
- Γόρδιος Ἀναστάσιος, *Περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατείνων σύγγραμμα*, Εἰσαγωγή – κριτικὴ ἔκδοσις – σχόλια: Ἀ. Ἀργυρίου [Collecta Academica, XXX, Ostrakon Publishing], Θεσσαλονίκη 2018.
- Κορυδαλεὺς Θεόφιλος, *Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου Κορυδαλέως τοῦ Ἀθηναίου, Τοῦ ὕστερον διὰ τοῦ θείου καὶ Μοναχικοῦ Σχήματος Θεοδοσίου Μετονομασθέντος περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων. Ἐν οἷς περιέχονται καὶ ἐτέρων Διδασκάλων Ἐπιστολαί, καὶ Ἀφθονίου προγυμνάσματα. Ἐπι τοῦ αὐτοῦ Θεοφίλου περὶ ρητορικῆς ἐκθέσεως. Δαπάνη μὲν τῶν Ἱεροφιλομαθεστάτων Διακόνων Τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιδῶν Κυρίου Κυρίου Ἰωάσαφ Παρθενίου καὶ Νικηφόρου, καὶ Γερμανοῦ τῶν Βοδενῶν Κυρίου Μητροφάνους, τῶν καὶ ἀκροατῶν τοῦ Ἱερολογιωτάτου ἐν Διδασκάλοις Σεβαστοῦ, καὶ Ἐπιστάτου τῆς ἐν Μοσχοπόλει Νέας ἀκαδημίας. Διορθώσει δὲ τοῦ Πανοσιωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν Ἱεροδιδασκάλοις Κυρίου Κυρίου Γρηγορίου τοῦ Μοσχοπολίτου. Ἐν Μοσχοπόλει. 1744. Παρὰ Γρηγορίῳ Ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ.*
- Κορυδαλεὺς Θεόφιλος, *Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου Κορυδαλλέως, Τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ μοναχικοῦ σχήματος Θεοδοσίου μετονομασθέντος Ἐκθεσις περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων, ἐν ἧ ἡ προσετέθησαν καὶ Ἀφθονίου Προγυμνάσματα, καὶ ἐτέρα Ἐκθεσις περὶ ῥητορικῆς τοῦ αὐτοῦ κυρίου Θεοφίλου· ἐκδοθεῖσα σπουδῆ καὶ ἐπιμελείᾳ Ἀμβροσίου Ἱερομονάχου τοῦ Παμπέρεως. ἐν Ἄλλῃ τῆς Σαζονίας. ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Βάερ· αψζή΄.*
- Μοισιόδαξ Ἰώσηπος, *Ἀπολογία*, ἐπιμ. Ἄ. Ἀγγέλου, [Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, ΣΠ 35 ἐκδ. Ἐρμῆς], Ἀθήνα 1976.

Τίτλοι σὲ ἑλληνικὴ γράφῃ

- Ἀθανασόπουλος Ἰ. Φ., «Ὑμνογραφικὰ δοκίμια Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου»: *Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ καὶ τὸ ἔργον του. 250 ἔτη ἀπὸ τῆς ἐκδημίας του, Πρακτικὰ Συνεδρίου, Καρπενήσιον 11-14 Ὀκτ. 1996*, ἐπιμ. Π. Κ. Βλάχος, Ἀθῆναι 2003, 507-521.
- Βασιλείου Π., «Ἐνας κώδικας τῆς Μαρκανθῆς Βιβλιοθήκης Διονυσίου ‘τοῦ ἐκ Φουρνᾶ ἱστοριογράφου’ μὲ τὴν Ἀκολουθία καὶ τὸ Βίο τοῦ ἁγίου Σεραφεῖμ», *Θεσσαλικὴ Ἔστια* 2/6 (Νοέμ.-Δεκ. 1974), 614-617.
- Κεκρίδης Ν. Ε., *Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης (1718;-1789)*: Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους, [Ἐκδ. Παρουσία, Σειρὰ δευτέρα: Ἐκκλησία καὶ Θεολογία, ἀρ. 4], Καβάλα 1991.
- Κουρίλας Ε. Λαυριώτης, «Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης», *Θεολογία* 8/2 (1930), 110-142.

- Κραφίδης Β., *Λόγιοι τῆς Ἠπείρου [1430-1912]*, Τόμος πρῶτος, Ἀθήνα 1979.
- Μπῶκος Γ., *Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα στὸ χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» (1627-1827)*, Ἀθήνα 1998.
- Νημᾶς Θ. Α., *Ἡ ἐκπαίδευση στὴ Δυτικὴ Θεσσαλία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ Θεσσαλικοῦ Διαφωτισμοῦ*, [Φιλολογικὸς Ἱστορικὸς Λογοτεχνικὸς Σύνδεσμος Τρικάλων, Κείμενα καὶ Μελέτες ἀρ. 9], Θεσσαλονίκη 1995.
- Παπαδόπουλος Ι. Θ., «Δράση Θεοφίλου Κορυδαλέως στὴ Ζάκυνθο. Σχέσεις του με Νικόδημο Μεταξᾶ», *Μνημοσύνη* 14 (1998-2000), 33-82.
- Παπάξης Δ. Α., *Διονύσιος Μητροπολίτης Λαρίσης «Φιλόσοφος» ἢ «Σκυλόσοφος» [1541(-)-1611]*, Λάρισα 2016.
- Πασχαλίδης Σ., «Προσθήκες, διορθώσεις καὶ σχόλια στὴ χειρόγραφη παράδοση καὶ τὶς ἐκδόσεις τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ», *ΕΕΘΣΠΘ* 8 (2002), 103-127.
- Πατάπιος μον. Κausοκαλυβίτης, «Ὁ ἀγιορείτης ἱερομόναχος Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ του ἐργαστήριο. Οἱ νεώτερες ἐρευνες. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Κυριακοῦ τῆς σκήτης Κausοκαλυβίων»: *Ὅσιος Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς καὶ αἱ Σχολαὶ τῶν Ἀγράφων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Πρακτικὰ Συνεδρίου, Καρπενήσιον 7-9 Ὀκτωβρίου 2011*, ἐπιμ. Π. Κ. Βλάχος, τόμ. Β', Ἀθήναι 2014, 1049-1114.
- Σκουβαρᾶς Β., *Ἰωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Ἡ ἑλληνικὴ παροιμία τοῦ Ἄμστερνταμ. Ἡ Σχολὴ καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ζαγοράς*, Ἀθήνα 1964.
- Σοῦτσος Δ. Σ., *Οἱ Ἕλληνες Ἠγεμόνες τῆς Μολδοβλαχίας*, Ἀθήνα 1972.
- Σοφριανὸς Δ. Ζ., «Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος καὶ οἱ σχέσεις του με τὴ Μονὴ Δουσίου – Ἁγίου Βησσαρίωνος», *Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος καὶ ἡ περιοχὴ τῶν Ἀγράφων, Πρακτικὰ Ἡμερίδας, Μεγάλα Βραγγιανά, 25 Ἰουλίου 2004*, ἐπιμ. Κ. Σ. Τσιώλης, Ἀθήνα 2005, 33-46.
- Στεργιούλης Χ. Β., «Βησσαρίων ὁ Β', ἀρχιεπίσκοπος Λαρίσης (περ. 1490-1540). Ἀγιολογικὰ καὶ λειτουργικὰ χειρόγραφα καὶ κείμενα», *ΘεσΣΜελ* 8 (2018), 7-22.
- Στρατηγόπουλος Δ., *Ἐντυπες ἀκολουθίες ἁγίων. Συλλογὴ Ντόρης Παπαστράτου*, Ἀθήνα 2007.
- Τεμπέλης Ἡ., «Ὁ Καρδινάλιος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ Ἐπίσκοπος Σερβίων καὶ Κοζάνης Μελέτιος Κατακάλου»: *Ἡ Δυτικὴ Μακεδονία στοὺς Νεότερους Χρόνους, Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Ἱστορίας Δυτικῆς Μακεδονίας, Γρεβενὰ 2-5 Ὀκτωβρίου 2014*, ἐπιμ. Χαρ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας καὶ Δ. Μυλωνᾶς, τόμ. Α': Ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα στὸν Μεσοπόλεμο, [Ἐταιρεία Δυτικομακεδονικῶν Μελετῶν. Ἐπιστημονικὲς Ἐκδόσεις 1], Γρεβενὰ 2019, 625-642.
- Τεμπέλης Ἡ., καὶ Θεοδώρου Ὁ., «Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, ὁ "πανοσιώτατος" Σεβαστὸς Λεοντιάδης καὶ ὁ "εὐγενέστατος" Κωνσταντῖνος Καραϊωάννης»: *Ἐπιστημονικὴ Ἐπιθεώρηση τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος «Σπουδὲς στὴν Ὁρθόδοξη*

- Θεολογία*», [Ελληνικό Άνοιχτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Ανθρωπιστικῶν Σπουδῶν], τόμ. ΣΤ΄, Πάτρα 2015, 569-594.
- Τεμπέλης Η., και Θεοδώρου Ό., «Η αντίπαράθεση μεταξύ Εὐγένιου Βούλγαρη και Σεβαστοῦ Λεοντιάδη», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, περίοδος Β΄, τόμ. ΙΑ΄: Γ΄ Διεθνὲς Πανιώνιο Συνέδριο, (Κέρκυρα, 30 Ἀπριλίου - 4 Μαΐου 2014), Τὰ Πρακτικά: ΙV. Φιλοσοφία – Ἀρχαιολογία – Ἀρχαιογνωσία – Ἀρχιτεκτονική – Θέατρο, Γενική ἐπιμέλεια: Δ. Κονιδάρης, Κέρκυρα 2017, 43-54.
- Τεμπέλης Η., και Θεοδώρου Ό., «“Ὡς δεῖ τοῦ Θεοῦ και τῶν ὀρθῶς φρονούντων διδασκάλων”»: Ἡ προσωπικότητα και τὸ ἔργο τοῦ Καστοριανοῦ λογίου Σεβαστοῦ Λεοντιάδη»: *Ἡ Δυτικὴ Μακεδονία στοὺς Νεότερους Χρόνους, ὅ.π.*, τόμ. Α΄, Γρεβενὰ 2019, 609-623.
- Τσιώλης Κ. Σ., «“Μενέτω και παιδευέσθω κατὰ τὴν ἐμὴν δύναμιν”. Οἱ μαθητὲς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου στὰ Βρανιανά (1710-1728)»: *Ὅσιος Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς και αἱ Σχολαὶ τῶν Ἀγγράφων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ὅ.π.*, τόμ. Α΄, Ἀθήνα 2014, 487-549.
- Χατζημιχαήλ Δ. Κ., «Τὰ ἔντυπα βιβλία στις βιβλιοθηκὲς τοῦ Ἁγίου Ὁρους»: *Λόγιοι και λογιόσῴνη στὸ Ἅγιον Ὅρος*, (Κατάλογος ἐκθεσης), ἐπιμ. Δ. Κακλαμᾶνος, Θεσσαλονίκη 2013, 174-183.
- Χριστόπουλος Π. Φ., *Τὸ βιβλίον Ἡ ἀλήθεια κριτὴς και ἡ τυχοδιωκτικὴ δράση τοῦ συγγραφέα του Leandro Lombardi στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ και πολιτικὴ ἱστορία τῶν μέσων τοῦ ιη΄ αἰ.*, [Ἐταιρεία Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν, Κείμενα και Μελέται ἀρ. 4], Ἀθήνα 1984.
- Peyfuss M. D., «Ἡ “Νέα Ἀκαδημία” τῆς Μοσχόπολης (1744-1769)»: *Πρακτικὰ Συνεδρίου «Ἑλληνικὰ ἱστορικὰ ἐκπαιδευτήρια στὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα»*, Χίος 18-21/10/2001, ἐπιμ. Τ. Μανδάλια, Χίος 2002, 153-158.

Τίτλοι σὲ λατινικὴ γραφὴ

- Hurmuzaki E., *Documente privotoare la Istoria Românilor*, τόμ. XIII, București 1909.
- Kakavas G., *Dionysios of Fournna. Artistic Creation and Literary Description*, Leiden 2008.
- Makrides V. N., «Evgenios Voulgaris und Halle»: *Logos im Dialogos. Auf der Suche nach der Orthodoxy. Gedenkschrift für Hermann Goltz (1946-2010)*, ἐπιμ. Α. Briskina κ.ᾶ., Münster και Berlin 2011, 137-144.
- Petit S.G. Mgr L., *Bibliographie des acolouthies grecques*, [Subsidia hagiographica, ἀρ. 16, Société des Bollandistes], Bruxelles 1926.
- Peyfuss M. D., *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, [Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, τόμ. 13], Wien 2¹⁹⁹⁶.
- , «The printing shop of Moschopolis»: *Μοσχόπολις, Διεθνὲς Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη*

31 Ὀκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1996), [Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 91], Θεσσαλονίκη 1999, 199-206.

Tempelis E., «Aristotelian studies in Moschopolis during the 18th century»: *Qyterërimi i Voskopojës dhe shekulli i Plluminizmit në Ballkan, Konferencë shkencore ndërkombëtare*, [Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Seksioni i Shkencave Shqërore dhe Albanologjike], Tiranë 2018, 99-114.

Tsourkas C., *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646). Avec 28 planches hors texte, Deuxième édition révisée et complétée*, [Ίδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου 95], Thésalonique ²1967.

ΛΙΣΤΑ EMAIL ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Άγορίτσας Δημήτριος: dagoritsas@yahoo.com

Βαφειάδης Κωνσταντίνος Μ.: konstantinvaf@gmail.com

Bayraktar Tellan Elif: elifbayraktartellan@gmail.com

Boycheva Yuliana: boycheva@ims.forth.gr

Βρυζίδης Νικόλαος: nikolaos.vryzidis@gmail.com

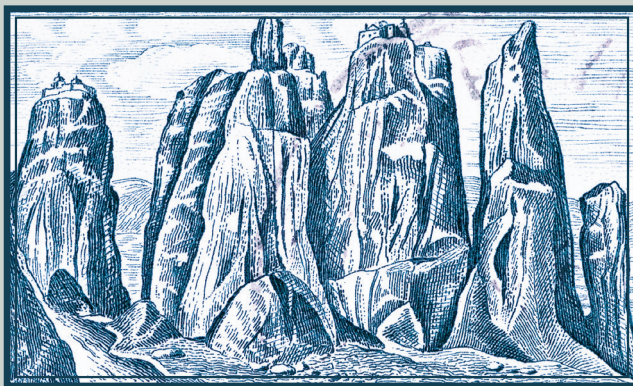
Nikolić Maja: manikoli@f.bg.ac.rs

Osswald Brendan: brendan.ossvald@adw.uni-heidelberg.de

Παπαδημητρίου Παρασκευή: papadimitriouparaskevi@gmail.com

Resh Daria: daria_resh@alumni.brown.edu

Τεμπέλης Ήλίας: etempelis@hna.gr

Έκδοτική παραγωγή:
Θρασύβουλος Βογιατζόγλου
Τρίκαλα | Τηλ: 24310 36485
Έκτυπώσεις & Γραφικές Τέχνες
www.vogiatzogloupres.gr

ISSN: 2944-9022